

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΠΜΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

Διπλωματική Εργασία
**Το οδοιπορικό των Ελλήνων εργατών
στη Γερμανία: 1960 - 1973**

Του Κλεομένη Μπολτσή Καραβασίλη

ΑΜ: 1115Μ043

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Λίνα Βεντούρα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Εισαγωγή.....	3
2. Οι συνθήκες στην Ελλάδα.....	7
2.1. Οι τάσεις εξωτερικής μετανάστευσης.....	7
2.2. Η οικονομία.....	8
2.3. Το πολιτικό σκηνικό.....	12
3. Οι συνθήκες στη Γερμανία.....	14
3.1. Μετά τον Πόλεμο.....	14
3.2. Το Οικονομικό Θαύμα.....	15
3.3. Το πολιτικό σκηνικό.....	18
4. Η Μετακίνηση.....	20
4.1. Η μετανάστευση σε αριθμούς.....	20
4.2. Σχέσεις μετανάστευσης – παλιννόστησης.....	28
4.3. Το νομικό πλαίσιο της μετακίνησης.....	31
4.3.1. Η φάση της επιλογής.....	32
4.3.2. Η φάση του ταξιδιού.....	33
4.4. Η εγκατάσταση.....	35
4.5. Η μεταναστευτική πολιτική της Γερμανίας.....	40
4.5.1. Η άδεια παραμονής.....	40
4.5.2. Η άδεια εργασίας.....	42
4.5.3. Οι παράνομοι ή παράτυποι μετανάστες.....	43
5. Οι εργασιακές σχέσεις.....	47
5.1. Η σύμβαση εργασίας.....	48
5.2. Οι αποδοχές.....	49
5.3. Τα εμβάσματα.....	53
5.4. Οι εργασιακές συνθήκες.....	55
5.4.1. Οι αντικειμενικές δυσκολίες.....	55
5.4.2. Η στάση των εργοδοτών.....	59
5.5. Ο Συνδικαλισμός.....	62
5.5.1. Τα γερμανικά συνδικάτα.....	63
5.5.2. Τα εργοστασιακά συμβούλια.....	67
5.6. Η εργασιακή εξειδίκευση.....	69
6. Η στέγαση.....	72
6.1. Τα Χάιμ.....	74
6.2. Η ατομική αναζήτηση για στέγη.....	78
7. Ο νέος νόμος.....	82
7.1. Νομοθετικές διεργασίες.....	82
7.1. Η Πετρελαϊκή Κρίση και η διακοπή της Συμφωνίας.....	84
8. Επίλογος.....	85

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μετανάστευση στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, στα μεταπολεμικά χρόνια είναι ίσως από τα μεγαλύτερα κεφάλαια της μεταναστευτικής ιστορίας του ελληνικού κράτους. Όχι μόνο αφορά ένα σημαντικό όγκο του ελληνικού πληθυσμού της εποχής, αλλά είχε και μεγάλο αντίκτυπο στην Ελλάδα σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, τόσο άμεσα όσο και μακροπρόθεσμα. Θα μπορούσαμε επίσης να ισχυριστούμε ότι είναι ένα κεφάλαιο της ελληνικής μετανάστευσης που δεν κλείνει ποτέ τελείως. Διότι μπορεί να ελαττώνεται σε κάποια ιστορική στιγμή, παίρνει όμως και πάλι διαστάσεις από τις αρχές της δεκαετίας του 2010. Φυσικά η κάθε περίοδος έχει τα δικά της μοναδικά χαρακτηριστικά και είναι δύσκολο να μελετηθεί ενιαία. Γι αυτό και η παρούσα εργασία κρίνει σκόπιμο να θέσει πολύ συγκεκριμένα χρονικά όρια στην επισκόπηση του θέματος. Και βασικά αυτά είναι από το 1960, στις αρχές του οποίου υπογράφεται η διμερής συμφωνία μεταξύ του Ελληνικού Βασιλείου και της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, έως το 1973, στα τέλη του οποίου διακόπτεται η ίδια συμφωνία. Οι λόγοι, που οδήγησαν τόσο στη σύναψη της Συμφωνίας όσο και στην κατάργησή της, έχουν να κάνουν κυρίως με την οικονομική κατάσταση που βρισκόταν η κάθε χώρα τις περιόδους εκείνες, και θα αναλυθούν παρακάτω.

Η μετανάστευση στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας ή ΟΔΓ -από εδώ και πέρα και Δυτική Γερμανία ή Γερμανία- αν και είχε τη σημασία που προαναφέραμε, δεν έχει μελετηθεί σε βάθος, με σημαντικά κεφάλαιά της να παραμένουν ανεξερεύνητα. Τα πρώτα χρόνια μετά την υπογραφή της Συμφωνίας, επιχειρήθηκε να γίνει μια καταγραφή των ζητημάτων που είχαν προκύψει με μελέτες όπως αυτή του Διευθυντή του Υπουργείου Εργασίας, Λέανδρου Πολυχρόνη¹, και του βουλευτή της Ένωσης Κέντρου, Ευάγγελου Σαββόπουλου², το 1964, του Σωκράτη Κλαδά, ειδικού συμβούλου του Υπουργείου Εργασίας³, το 1965, ή του διευθυντή της Τράπεζας της Ελλάδος, Ξενοφώντα Ζολώτα⁴, το 1966. Οι μελέτες παρουσίαζαν τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι

1. Ο Πολυχρόνης εξέδωσε τη μελέτη μετά από διαταγή του Υπουργού Εργασίας στις 20 Νοεμβρίου του 1963 (12 μόλις μέρες μετά το διορισμό της κυβέρνησης Ένωσης Κέντρου). Ο ίδιος βασίστηκε τόσο στην εμπειρική εξέταση του θέματος στη Γερμανία, όσο και σε στοιχεία της εποχής. Το έργο του περιγράφει τις συνθήκες κατά τις οποίες ζουν και εργάζονται οι μετανάστες ως αρνητικές, ασκώντας έντονη κριτική στην αδιαφορία της προηγούμενης κυβέρνησης της ΕΡΕ, ενώ καταλήγει σε σειρά προτάσεων διοικητικών μέτρων: Λ. Πολυχρόνης, *Προβλήματα των εν Δυτική Γερμανία Απασχολούμενων Ελλήνων Εργατών*, Υπουργείο Εργασίας, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1964

2. Ευ. Σαββόπουλος, *Έκθεσις επί των προβλημάτων των εις Δυτικήν Ευρώπην Ελλήνων εργατών*, Αθήνα, 1964

3. Σ. Κλαδάς, *Τα θέματα των εν Δυτική Γερμανία Ελλήνων εργατών*, Υπουργείο Εργασίας, Αθήνα, 1965

4. Ο Ζολώτας, ως τότε διευθυντής της ΤτΕ, γράφει μια μελέτη που αναλύει τις επιπτώσεις που έχει μέχρι εκείνο το σημείο η μεταπολεμική μετανάστευση, τόσο στη Γερμανία όσο και σε άλλες χώρες, και προσπαθεί να προβλέψει τις

Έλληνες μετανάστες και έκαναν μια πρώτη καταγραφή των οικονομικών συνεπειών που είχε στους ίδιους και στην Ελλάδα το εγχείρημα του 1960. Ειδικά αυτή του Ζολώτα, ασχολείται κατά κόρον με το οικονομικό μέλλον της χώρας και τη σύνδεση του με την αποδημία χιλιάδων νέων εργαζομένων προς το εξωτερικό.

Η Άννα Μαχαίρα καταγράφει αργότερα την πορεία της ανάλυσης του μεταναστευτικού ζητήματος προβάλλοντας μια άποψη του γιατί η οικονομική πλευρά παρακάμφθηκε σταδιακά έναντι της κοινωνιολογικής στις περισσότερες έρευνες. Όπως λέει η ίδια: «Στις δύο αυτές βασικές κατευθύνσεις κινήθηκε στην Ελλάδα ο επικαιρικός του ευρωπαϊκού μεταναστευτικού ρεύματος λόγος, με μία σχετική υπεροχή του οικονομικού-αναπτυξιακού χαρακτήρα των προσεγγίσεων στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο της διακυβέρνησης από την ΕΡΕ και με μια ελαφριά υποχώρηση του κατά τη διάρκεια των κυβερνήσεων της Ένωσης Κέντρου. Αργότερα, στη διάρκεια της μεταπολίτευσης, η βαρύτητα των δύο προσεγγίσεων του μεταναστευτικού φαινομένου ως προς τη συγκρότηση πολιτικής γραμμής και λήψης διοικητικών μέτρων αντιστράφηκε οριστικά. Τα επιχειρήματα που αντιμετώπιζαν τη μετανάστευση ως οικονομικό μέγεθος παραμερίστηκαν, η επιστροφή των μεταναστών δημιούργησε νέες επείγουσες πραγματικότητες, που αφορούσαν κυρίως την εθνική και πολιτική τους ενσωμάτωση. Ο λόγος κοινωνιολογικών και ψυχολογικών αποχρώσεων είχε επομένως μεγαλύτερα περιθώρια δράσης στο πολιτικό, αλλά και το άμεσα εκλογικό προσκήνιο. Έγινε τότε αυτός το πρόκριμα της εξουσίας. Η αντιμετώπιση της μετανάστευσης ως οικονομικού μεγέθους με τις μακροπρόθεσμες προβολές που επιχειρούσε ως προς τη δυνατότητα εξάλειψής της, αποφόρτιζε το μεταναστευτικό φαινόμενο τόσο από την καθημερινή επικαιρότητα, όσο και από τον κίνδυνο «ανακάλυψης» της διαχρονικότητας. Οι κοινωνιολογικές προσεγγίσεις, αντίθετα, ευνοούσαν την ανάδειξη των δύο αυτών παραμέτρων. Έτσι η απομάκρυνση της οικονομικής σκέψης από τα μεταναστευτικά προβλήματα ήρθε τελικά να επιβεβαιώσει την εδραίωση της μεταναστευτικής πραγματικότητας και σηματοδότησε την αποδοχή της Ελλάδας ως χώρας αποστολής μεταναστών από τα κέντρα χάραξης πολιτικής της χώρας.»⁵ Χαρακτηριστική μελέτη της μεταπολιτευτικής περιόδου είναι αυτή του Ματζουράνη, ο οποίος είχε ξεκινήσει βέβαια την καταγραφή του από τις αρχές της δεκαετίας.⁶

συνέπειές της τα επόμενα χρόνια: Ξ. Ζολώτας, *Μετανάστευσις και Οικονομική Ανάπτυξις*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αρχείον Μελετών και Ομιλιών, Αθήνα, 1966

5. Α. Μαχαίρα, «Μετανάστευση και Οικονομική Ανάπτυξη στη μεταπολεμική Ελλάδα: Η προσέγγιση της Κεντροαριστεράς», *Μνήμον*, Τεύχος 25 (2003), σελ. 81

6. Η διαφορά της προσέγγισης του Ματζουράνη έγκειται τόσο στην έμφαση που δίνει στη ζωή και τις δυσκολίες των ίδιων των μεταναστών αλλά και στον τρόπο καταπολέμησης των προβλημάτων που αυτός προβάλλει. Αντίθετα με τις προαναφερθείσες προσεγγίσεις, οι συγγραφείς των οποίων είχαν κάποιο πολιτικό αξίωμα και πρότειναν ρυθμιστικά μέτρα στα πλαίσια του κράτους, ο Ματζουράνης ως δημοσιογράφος και μάλιστα αριστερός δείχνει το δρόμο της αγωνιστικής πάλης μέσα από τα συνδικάτα.

Τα θέματα που μπορεί να μελετήσει κανείς για τους Έλληνες μετανάστες στη Γερμανία την περίοδο 1960-1973 είναι πολλά. Έχουν να κάνουν με τις συνθήκες ταξιδιού, εργασίας και κατοικίας, με τις γενικές δυσκολίες προσαρμογής από την επαρχία σε ένα αστικό κέντρο, από την αγροτική στη βιομηχανική παραγωγή και από την πατρίδα τους σε μια ξένη χώρα. Ο ερευνητής μπορεί επίσης να εμβαθύνει στην ψυχολογία των μεταναστών, την προσπάθεια προσαρμογής σε ένα διαφορετικό τρόπο ζωής, τους τρόπους διασκέδασης ή γενικά την αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου, αλλά και τις διαπροσωπικές σχέσεις που αναπτύσσονταν. Τη διάλυση ή την επανανοποίηση της οικογένειας στη Γερμανία, την εκπαίδευση των παιδιών. Να εξερευνήσει τις ελληνικές κοινότητες και τους συλλόγους, τα πολιτισμικά στοιχεία που γέννησε η μετανάστευση και τη σύνδεση με τους Έλληνες στον τόπο καταγωγής. Ενδιαφέρον έχει και η παλιννόστηση και κατάληξη του εγχειρήματος για κάθε μετανάστη: Ποιος ήταν ο στόχος της αποδημίας του και πόσο κοντά έφτασε στην εκπλήρωσή του, πότε και αν γύρισε στην πατρίδα, πώς αξιοποίησε τα εμβάσματα αυτός και η οικογένειά του. Τέλος κατά πόσο επηρεάστηκε από τις πολιτικές εξελίξεις, ιδιαίτερα την περίοδο της Χούντας και του αντιδικτατορικού αγώνα, ή από τα πολιτικά κόμματα, με σημαντικό κεφάλαιο να αποτελεί η δράση του ΚΚΕ και της ΕΔΑ, αλλά και της ΕΚ και αργότερα του ΠΑΚ.

Φυσικά καθένα από αυτά τα θέματα θα μπορούσε να μελετηθεί από μόνο του. Η παρούσα εργασία θέτει ως στόχο να μελετήσει τα βασικά στοιχεία της μετανάστευσης, όπως αυτά καθορίζονταν από την ίδια τη διμερή Συμφωνία. Με αυτή ως πυρήνα αναλύεται η μετακίνηση και η παραμονή των Ελλήνων στη Γερμανία, η εργασία, οι συνθήκες στο χώρο εργασίας και οι αποδοχές, η κατάσταση στο κομμάτι της στέγασης. Εισαγωγικά γίνεται μια σύντομη αναφορά στις κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις της Ελλάδας και της Γερμανίας, και τελικά η εργασία κλείνει με τους λόγους διακοπής της Συμφωνίας και τις άμεσες επιπτώσεις. Η μέθοδος προσέγγισης των παραπάνω ζητημάτων είναι απλή αλλά σίγουρη. Εξετάζουμε τη θεωρητική βάση των δικαιωμάτων των μεταναστών και συνεχίζουμε με μια εμπειρική ανάλυση των φαινομένων. Στο εμπειρικό κομμάτι επιλέγουμε να μην αναπαράγουμε μαρτυρίες που έχουν ήδη δημοσιευθεί σε δευτερογενείς πηγές (όπως το έργο του Ματζουράνη), αλλά να αναφερθούμε σε στοιχεία πρωτογενών πηγών, όπως τα πρακτικά του παράνομου ραδιοφωνικού σταθμού του ΚΚΕ, «Φωνή της Αλήθειας», τα οποία αξιοποιούνται για πρώτη φορά από την παρούσα εργασία, ή άρθρα του γερμανικού περιοδικού “Der Spiegel” τα οποία μεταφράζονται με την τεχνική του Δανείου. Οι αναφορές αυτές δεν έχουν σαν σκοπό βέβαια να εδραιωθούν ως η μοναδική ισχύουσα πραγματικότητα των μεταναστών στη Γερμανία, αλλά μάλλον να δώσουν παραδείγματα περιπτώσεων που έρχονται σε αντιπαράθεση με τις προσυμφωνηθέντες διατάξεις των δύο κρατών ή τις προσδοκίες που είχαν οι μετανάστες πριν την αναχώρησή τους.

Σκοπός της εργασίας είναι να διαλευκάνει εάν στις παραπάνω πτυχές της ελληνικής μετανάστευσης η κατάσταση είχε το αρνητικό πρόσημο που πολλές φορές, περισσότερο δημοσιογραφικά ή πολιτικά, και όχι ακαδημαϊκά, της προσάπτεται.

Η ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

2.1 Οι τάσεις εξωτερικής μετανάστευσης

Όπως αναγνωρίζει και ο ίδιος ο Ζολώτας, η μετανάστευση αποτελούσε χαρακτηριστικό του ελληνικού κράτους από τις αρχές της δημιουργίας του, ειδικά σε ορισμένες περιοχές, και είχε σοβαρές επιπτώσεις στον οικονομικό τομέα. Η ίδια η μετανάστευση των Ελλήνων άλλαζε, κατά περιόδους, αφετηρία και προορισμό αλλά και συχνότητα, ανάλογα με τις επικρατούσες συνθήκες τόσο στην Ελλάδα όσο και στις διάφορες χώρες υποδοχής. Τα στοιχεία που μας δίνει ο Ζολώτας για τον αριθμό των μεταναστών τα μεταπολεμικά χρόνια και συγκεκριμένα μέχρι το 1959 είναι ότι έφτανε τους 20 με 30 χιλιάδες μετανάστες, οι μισοί εκ των οποίων κατευθύνονταν σε υπερωκεάνιους προορισμούς (ΗΠΑ, Αυστραλία, Καναδάς), που κατά τον ίδιο, αποτελούσαν ήδη παραδοσιακές χώρες μετανάστευσης. Αυτό δηλαδή που εννοεί ο Ζολώτας είναι ότι στις χώρες αυτές οι Έλληνες της διασποράς είχαν εγκαταστήσει μεταναστευτικά δίκτυα, τα οποία προσέλκυαν τους επόμενους μετανάστες.

Το 1960 όμως ο προορισμός αλλάζει κατεύθυνση και ο αριθμός αυξάνεται. Σύμφωνα με στοιχεία της ΕΣΥΕ, ο αριθμός των μεταναστών από τους 23.684, το 1960 εκτινάχθηκε στις 48.000 περίπου, το 1961 στις 59.000, το 1962 έφθασε στις 84.000, ενώ το 1963 περισσότεροι από 100.000 Έλληνες εγκατέλειψαν τη χώρα αναζητώντας μία θέση στη διεθνή αγορά εργασίας.⁷ Ταυτόχρονα, στις πρώτες χώρες, προς επιλογή, μετανάστευσης ανήλθαν οι Δυτικοευρωπαϊκές. Συγκεκριμένα ο αριθμός των μεταναστών προς ευρωπαϊκές χώρες που το 1959 ήταν 6.713, ανήλθε το 1965 στους 87.242. Ενώ δηλαδή το ποσοστό των μεταναστών με προορισμό τη Δυτική Ευρώπη, ήταν 27,6% το 1959, αυξήθηκε ραγδαία στο 74,4% μέχρι το 1965.⁸

Το αποτέλεσμα ήταν το εργατικό δυναμικό της Ελλάδας του 1972 να είναι κατά 412 χιλιάδες άτομα μικρότερο από αυτό του 1961. Οι τάσεις εξωτερικής μετανάστευσης ήταν δηλαδή τόσο μεγάλες που παρά την συστηματική ανάπτυξη της οικονομίας και τη δημιουργία θέσεων εργασίας, οι περισσότεροι Έλληνες σε παραγωγική ηλικία επέλεγαν να βρουν απασχόληση στο εξωτερικό.

Πώς διαμορφώθηκε, όμως, η πολιτική εξώθησης Ελλήνων προς τη μετανάστευση και κάτω από ποιο πρίσμα υπογράφηκαν διμερείς συμφωνίες, σαν αυτή των «φιλοξενούμενων εργατών» στη Γερμανία; Η ελληνογερμανική συμφωνία δεν ήταν άλλωστε η πρώτη του είδους, που υπέγραψε η

7 Ξ. Ζολώτας, *Μετανάστευσις...*, ό.π., σελ. 38

8 Οι αριθμοί αυτοί αναφέρονται σε μετανάστες που εγκαταστάθηκαν στο εξωτερικό για πάνω από ένα χρόνο: Στο ίδιο, σελ. 38

Ελλάδα. Είχαν προηγηθεί η ελληνογαλλική σύμβαση «περί μεταναστεύσεως (υπογράφηκε το 1954 και κυρώθηκε νομοθετικά το 1955), η οποία εξασφάλιζε στους έλληνες μετανάστες της Γαλλίας ασφαλιστική κάλυψη και ορισμένες κοινωνικές παροχές, και η ελληνοβελγική σύμβαση «περί μεταναστεύσεως Ελλήνων εργατών εις Βέλγιον, προς απασχόλησιν εις ανθρακωρυχεία» (12 Ιουλίου 1957), η οποία εκτός από ασφαλιστικά μέτρα περιείχε και ρυθμίσεις για τη μετάβαση των ελλήνων μεταναστών στο Βέλγιο και την υπογραφή συμβάσεων εργασίας.

2.2 Η Οικονομία

Αυτή την περίοδο στην Ελλάδα το 60% του συνολικού πληθυσμού ασχολούνταν με τη γεωργία, η οποία δεν είχε βάσεις ανάπτυξης παρόλο που μετά τον πόλεμο έγιναν προσπάθειες ανεύρεσης κάποιας λύσης. Μόνο το 3,2% των αγροτών κατείχαν γη μεγαλύτερη από 100 στρέμματα που τους επέτρεπε να έχουν ένα σημαντικό εισόδημα. Παρά την ανακατανομή της γης το 1952, το 1961 το 85% των αγροτών κατείχε καλλιεργήσιμη γη μικρότερη από 50 στρέμματα. Την ίδια περίοδο εκείνοι που είχαν μόνο δέκα στρέμματα έφταναν το 37%. Σύμφωνα με το Ματζουράνη «ο μέσος όρος των αγροκτημάτων ήταν 8,28 στρέμματα στη Θεσσαλία, 6,01 στη Μακεδονία και 4,64 στην υπόλοιπη Ελλάδα».⁹ Τεράστιες εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης κατείχε η Εκκλησία, τα μοναστήρια, τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου και οι ελάχιστοι ιδιώτες.¹⁰ Οι συνθήκες καλλιέργειας ήταν αναχρονιστικές, η έλλειψη τεχνικού εξοπλισμού εμφανής και το εισόδημα χαμηλό. Ταυτόχρονα περιορισμένη ήταν η συνεταιριστική δραστηριότητα, ενώ σύστημα αγροτικής πίστωσης δεν υπήρχε. Αυτοί ήταν μερικοί από τους λόγους που εξηγούν την ανεργία και την υποαπασχόληση στην ύπαιθρο. Αν και οι αγρότες προσπάθησαν να στραφούν προς αποδοτικότερες μορφές καλλιέργειας, η κίνηση αυτή απέτυχε. Έτσι πολύ συχνά συνέβαινε ένα αγροτικό νοικοκυριό να μην μπορεί να εξοφλήσει τα χρέη του στην τράπεζα. Στην επαρχία η βιομηχανία ήταν ανύπαρκτη. Οι λίγες μονάδες που υπήρχαν ήταν διασκορπισμένες σε διάφορα κέντρα και δεν μπορούσαν να απορροφήσουν το υποαπασχολούμενο εργατικό δυναμικό καθώς είχαν οικογενειακό χαρακτήρα. Από τις 118.778 βιοτεχνίες σε όλη την Ελλάδα απασχολούνταν 446.196 άτομα. Απ' αυτούς τα 299.699 ήταν εργάτες ή υπάλληλοι και οι υπόλοιποι 166.497 ιδιοκτήτες ή μέλη των οικογενειών.¹¹

Την περίοδο που υπογράφεται η Συμφωνία με τη Γερμανία, η κατάσταση της ελληνικής οικονομίας σύμφωνα με τον Πολυχρόνη έχει ως εξής (τα στοιχεία είναι ελλιπή): Το 48% του ενεργού πληθυσμού ασχολούνταν με τη γεωργία, το 20% στη βιομηχανία και το 32% σε

9 Γ. Ξ. Ματζουράνης, *Έλληνες εργάτες στη Γερμανία (γκάσταρμπαιτερ)*, Gutenberg, Αθήνα, 1974, σελ. 39

10 Στο ίδιο

11 Ξ. Ζολώτας, *Μετανάστευσις...*, ό.π., σελ. 40

«προσωπικές υπηρεσίες», δηλαδή αυτοαπασχολούμενοι και ιδιοκτήτες επιχειρήσεων. Πρέπει να ξεκαθαρίσουμε ότι η απασχόληση του ενεργού πληθυσμού στον αγροτικό τομέα σημαίνει ότι το εισόδημα τους προέρχεται από κτηνοτροφία και γεωργική καλλιέργεια, όχι ότι το εισόδημα αυτό είναι σταθερό και η απασχόληση μηνιαία. Άρα λοιπόν έχουμε στην ουσία ένα μεγάλο μέρος του ενεργού πληθυσμού (περίπου 700.000) που εργαζόταν πολύ συγκεκριμένους μήνες του χρόνου και οι περισσότεροι από αυτούς δεν είχαν άλλο τρόπο για να αυξήσουν το εισόδημά τους τον υπόλοιπο χρόνο. Από την άλλη στις πόλεις οι χρόνια άνεργοι υπολογίζονταν από 120.000 έως 200.000.¹² Τα ποσοστά της ανεργίας μέχρι το 1969 κυμαίνονταν από 4,7% έως 6,1% (διαφορετικές πηγές μας δίνουν διαφορετικές τιμές και συνεπώς δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι).

Διακυμάνσεις της ανεργίας στην Ελλάδα

Πίνακας 1

Έτος	% ανεργίας	Έτος	% ανεργίας	Έτος	% ανεργίας
1959	6,1	1964	4,7	1969	5,3
1960	6,1	1965	5,0	1970	4,2
1961	5,9	1966	5,0	1971	3,1
1962	5,1	1967	5,4	1972	2,1
1963	5,0	1968	5,6	1973	2,0

Πηγή: ΟΟΣΑ, όπως παρατίθενται στο: Χ. Ι. Ιορδάνογλου, *Μετεμφυλιακή Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας*, 2016, σελ. 86

Το 1960, το κατακεφαλήν εισόδημα είχε αυξηθεί, από τα 183 δολάρια το 1953, στα 322. Ο πληθυσμός της χώρας είχε αυξηθεί από τους 7.200.000 το 1951 στους 8.400.000 το 1961, ενώ ο πληθυσμός της Αθήνας μέσα σε μια δεκαετία είχε αυξηθεί κατά 33% φτάνοντας τους 1.800.000.¹³ Οι αριθμοί αυτοί μας δείχνουν ακριβώς τους ρυθμούς εσωτερικής μετανάστευσης προς τα μεγάλα αστικά κέντρα, και κυρίως εκείνη την περίοδο στην Αθήνα, καθώς εκεί συγκεντρωνόταν και το μεγαλύτερο μέρος της βιομηχανίας της χώρας. Υπολογίζεται ότι από το 1951 έως το 1971 η εσωτερική μετανάστευση είχε φτάσει τα 1.310.000 άτομα. Το σημαντικό είναι ότι και σε αυτή τη

12 Λ. Πολυχρόνης, *Προβλήματα...*, ό.π., σελ. 23

13 Στο ίδιο, σελ. 24

φάση, η γεωργική παραγωγή εξακολουθεί να είναι ο μεγαλύτερος συντελεστής του εθνικού εισοδήματος καλύπτοντας το 1/3.¹⁴

Στις 30 Μαρτίου του 1960 υπογράφεται η συμφωνία στη Βόννη. Πριν την υπογραφή της συμφωνίας είχε προηγηθεί η επίσκεψη του τότε αντικαγκελαρίου και υπουργού οικονομικών της Δυτικής Γερμανίας, Ludwig Erhard, ο οποίος είχε προτείνει την αξιοποίηση του περίπου ενός εκατομμύριου ημιαπασχολούμενων ή ανέργων Ελλήνων, με τρόπο που θα ωφελούσε και το ελληνικό κράτος και τους ίδιους τους εργάτες. Την πρόταση αυτή είχε συνδέσει, μάλιστα, με τη γενικότερη ενταξιακή πορεία της χώρας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα. Η πρόταση όμως δεν αφορούσε την μεταφορά εργατικού δυναμικού στη Γερμανία αλλά τη μεταφορά γερμανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα μέσω επενδύσεων.¹⁵ Η τότε κυβέρνηση δεν αποδέχθηκε την πρόταση του αντικαγκελαρίου και ακολούθησε τη λύση της μετανάστευσης.¹⁶ Έτσι κατά την επίσημη επίσκεψη του Αντιπροέδρου της ελληνικής κυβέρνησης στη Βόννη, τον Ιανουάριο του 1960, συζητήθηκε, και τελικά τον Μάρτιο υπογράφηκε, η διμερής Συμφωνία.

Η πολιτική αυτή επιλογή συνοψίζεται με τη φράση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου: «Η μετανάστευση είναι ευλογία Θεού δια τον τόπο» και επεξηγείται μέσα από μια άλλη: «Η μεν Γερμανία έχει κεφάλαια και δεν έχει επαρκείς εργατικές χείρας. Η Ελλάς έχει περίσσειαν εργατικών χειρών και έλλειψιν επαρκών κεφαλαίων. Ο ρεαλιστικός συνδυασμός των ελλείψεων και περισσευμάτων μας είναι εκείνος, ο οποίος επιδιώκεται, διότι απλούστατα είναι ρεαλιστικότες.»¹⁷ Και Η Ένωση Κέντρου όμως, παρ' όλες τις αρχικές αντιδράσεις, στήριξε τελικά τη μετανάστευση, την περίοδο εκείνη. Συγκεκριμένα ο Διευθυντής του Υπουργείου Εργασίας, Λέανδρος Πολυχρόνης,

14 Στο ίδιο, σελ. 86

15. Ήταν μια εκδοχή πολύ πιο κερδοφόρα, κατά τον ίδιο, και για τις δύο μεριές. Ο Erhard υποστήριζε επίσης ότι οι γερμανικές επενδύσεις θα έπρεπε να συνοδεύονται από την ελληνική πλευρά με μικρά παραγωγικά έργα και την κατασκευή μικρών και μεσαίων παραγωγικών μονάδων κυρίως στην ύπαιθρο το οποίο θα εξυπηρετούσε δύο σκοπούς: την εκβιομηχάνιση των γεωργικών προϊόντων προς τόνωση των εξαγωγών (όπως για παράδειγμα την κονσερβοποίηση των προϊόντων της σχεδόν εγκαταλελειμμένης αλιείας) και την διαμόρφωση ευνοϊκού οικονομικού περιβάλλοντος στις αγροτικές περιοχές που απέτρεπε την ερήμωση τους και θα περιόριζε την εσωτερική μετανάστευση προς τις πόλεις: Λ. Πολυχρόνης, *Προβλήματα...*, ό.π., σελ. 22

16. Για να μην προκληθεί σύγχυση, χρειάζεται να ξεκαθαρίσουμε ότι επενδύσεις γερμανικών κεφαλαίων στην Ελλάδα υπήρχαν ήδη και μάλιστα με διακρατικές συμφωνίες. Για παράδειγμα, την 1η Φεβρουαρίου του 1960 επικυρώνεται στη Βουλή σύμβαση μεταξύ α) του Ελληνικού Δημοσίου και των συμπραττουσών εταιριών: MASCHINENFABRIK BUCKAZ R. WOLE A. G., GREVEN BROICHNIEDERRHEIN, BRAUNSCHWEIGISGHE MASHINERBAUANS, TALE BRAUNSCHWEIG και LUKS AND G. G.M.B.H. INDUSTRIEDAU για την κατασκευή, θέση λειτουργίας και τεχνική διεύθυνση κατά την πρώτη περίοδο λειτουργίας του εργοστασίου ζάχαρης στη Λάρισα Θεσσαλίας. Γερμανικές επενδύσεις συνεχίστηκαν και καθ' όλη τη δεκαετία του 1960. Απλώς η πρόταση Erhard αφορούσε σε πολύ μεγαλύτερη κλίμακα επενδύσεις: Συνεδρίαση της Βουλής 37/1.2.1960, Ευρετήριο συζητήσεων του Κοινοβουλίου Μέρος Δ' (1946-1967), Τόμος 9ος, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 1986, σελ. 561

17 Αργότερα σε συνέντευξή του στο πολιτικό περιοδικό «Εποχές», το 1965, ο ίδιος δικαιολογεί την περίφημη φράση του: «... το ωνόμασα «αγαθό» που προκύπτει από ένα αναγκαίο κακό και όχι ευλογία Θεού. Δεν το ωνόμασα όμως και «κατάρ» όπως το έλεγε από το βήμα της Βουλής ως αρχηγός της Αντιπολιτεύσεως ο σημερινός Πρωθυπουργός.»: Ηλ. Δημητράς, «Η μετανάστευσις: Ευλογία ή κατάρ», *Εποχές*, τόμος Α', τ. 22 (1965), σελ. 33

αναφέρει το 1964: «Οσοιδήποτε συναισθηματικοί λόγοι και αν προβάλλονται κατά της μεταναστεύσεως και οσονδήποτε και αν επικροτούνται ούτοι, πάντως η δύναμις του ανθρώπου, επιδιώκοντας να εξασφαλίση τις ανάγκες του βιοπορισμού του και να βελτιώσει το επίπεδο της ζωής του, είναι ακατάβλητος. Νομίζομεν ότι δεν είναι ηθικόν να καταδικασθή ένας ολόκληρος κόσμος να ζει εις την αθλιότητα της ανεργίας, της πενίας και της κοινωνικής πρόνοιας, εφ' όσων, βάσει των σημερινών δεδομένων και λόγω ελλείψεως της ενδεδειγμένης οικονομικής πολιτικής, δεν υπάρχει το αναπλήρωμα της δυνατότητας της προς Γερμανίαν μεταναστεύσεως.» Και συνεχίζει δίνοντας σαφή ενδείξεις της συνέχισης της ίδιας πολιτικής: «Το ότι η Ελλάς έζησε μέχρι τώρα και άνευ της μεταναστεύσεως προς την Δυτικήν Γερμανίαν, τούτο δε δημιουργεί, φρονούμεν, δια την χώραν μας, το δικαίωμα να καταργήση ή περιορίση την μετανάστευσιν, εφ' όσον δε δύναται να εξασφαλίση εις τους εν Γερμανίαν Έλληνας εργαζόμενους αντίστοιχους ευκαιρίας απασχολήσεως.»¹⁸

Στην πραγματικότητα το ελληνικό κράτος, βλέποντας την απώλεια σε εργατικό δυναμικό, που προκαλούσε η υπερπόντια μετανάστευση σε προηγούμενες περιόδους, έστρεψε από μόνο του τον ελληνικό πληθυσμό προς την ενδοευρωπαϊκή μετανάστευση. Έτσι άμβλυσε το πρόβλημα της ανεργίας και της αγροτικής ημιαπασχόλησης, αλλά απέφυγε και τις εντάσεις που μπορεί να δημιουργούσαν τα φτωχά στρώματα της υπαίθρου και των αστικών κέντρων. Ταυτόχρονα, έτρεφε στο μεταναστεύοντα πληθυσμό το αίσθημα της προσωρινότητας και, λόγω της μικρής απόστασης που είχε η Γερμανία με την Ελλάδα (σε σχέση με την Αμερική ή την Αυστραλία) θεωρούσε πολύ πιθανότερο να επιστρέψει μετά από ένα διάστημα. Έτσι δε θα χανόταν οριστικά ο ενεργός πληθυσμός, αλλά θα επέστρεφε έγκαιρα για να προσφέρει την εργατική του δύναμη στην αυξανόμενη ζήτηση που θα δημιουργούσε η ανάπτυξη και στην Ελλάδα. Οι πλέον αισιόδοξοι πίστευαν ότι επιστρέφοντας, οι μετανάστες, θα έφερναν μαζί τους και τεχνικές γνώσεις. Το πρώτος σκέλος επιβεβαιώθηκε, καθώς οι περισσότεροι επέστρεψαν και εγκαταστάθηκαν τελικά στην πατρίδα τους, αλλά σε διάστημα πολύ μεγαλύτερο από αυτό που υπολογίζονταν και με ένα σημαντικό μέρος να μην επιστρέφει ποτέ. Το δεύτερο σκέλος δεν εκπληρώθηκε, όπως θα δούμε σε άλλο σημείο.

Όσο για τις επιπτώσεις της μετανάστευσης στην ελληνική οικονομία, τις περιγράφει εκτενώς ο Ζολώτας τα πρώτα χρόνια του '60 στην έκθεσή του «Μετανάστευσις και Οικονομική Ανάπτυξις». Χαρακτηριστικό είναι ότι τα εμβάσματα των μεταναστών βοήθησαν κατά πολύ στη βελτίωση και του ατομικού βιοτικού επιπέδου αλλά και της ελληνικής οικονομίας γενικότερα. Έτσι, από το 1960 μέχρι το 1972, το μεταναστευτικό συνάλλαγμα κάλυπτε περίπου το 30% με 36% του εγγενούς και

18. Λ. Πολυχρόνης, *Προβλήματα...*, ό.π., σελ. 24-25

αυξανόμενου ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου της Ελλάδας.¹⁹ Από τότε μέχρι και σήμερα έχουν γίνει διάφορες εκτιμήσεις με αντικρουόμενα συμπεράσματα για το αν αυτή βοήθησε και μακροπρόθεσμα την ελληνική οικονομία ή τη ζημίωσε. Η εργασία δεν εμβαθύνει περεταίρω σε αυτό. Για τα οφέλη και τις επιπτώσεις προς τους ίδιους τους μετανάστες και τις οικογένειές τους, θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

Πάντως η Πετρελαϊκή Κρίση που χτυπά και την Ελλάδα, στα τέλη του 1973, σημαίνει το τέλος μιας εποχής για τη μετανάστευση Ελλήνων στη Γερμανία. Εκτός από την πλευρά της Γερμανίας, υπήρξαν και παράγοντες στην Ελλάδα που επηρέασαν την κατάσταση. Πιο συγκεκριμένα, μετά τη διακοπή του Συμφώνου «Bretton-Woods», η δραχμή αποσυνδέθηκε από το δολάριο και συνεπώς σταμάτησε η νομισματική της σταθερότητα, προκαλώντας εκτίναξη του πληθωρισμού. Ο πληθωρισμός μάλιστα, μετά το 1973, ήταν πολύ μεγαλύτερος από ότι στη Γερμανία, σε σύγκριση μάλιστα με τη χαμηλή άνοδο των τιμών μέχρι τότε.²⁰ Ο υψηλός πληθωρισμός στην Ελλάδα απαιτούσε μεγαλύτερο ποσό εμβασμάτων για τη διατήρηση σταθερού βιοτικού επιπέδου στην χώρα. Αυτό αποτέλεσε με τη σειρά του έναν από τους παράγοντες που οδήγησαν αρκετούς μετανάστες πίσω στην Ελλάδα, οι οποίοι δεν αξιολογούσαν πλέον τόσο υψηλά το χρηματικό κέρδος, μέσω της μετανάστευσης.

2.3 Το πολιτικό σκηνικό

Η μετεμφυλιακή περίοδος στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από μεγάλη αστάθεια στη δυνατότητα σχηματισμού κυβέρνησης. Χαρακτηριστικό είναι ότι καμία κυβέρνηση δεν κατάφερε να συμπληρώσει τετραετία, με τα ομαλότερα χρόνια να θεωρούνται αυτά της κυβέρνησης της ΕΡΕ (1956-1958, 1958-1961, 1961-1963) με πρωθυπουργό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, ο οποίος υπέγραψε και την ελληνογερμανική Συμφωνία. Ακολούθησαν κυβερνήσεις της Ένωσης Κέντρου με πρωθυπουργό τον Γεώργιο Παπαντρέου και εν συνεχεία τους διορισμένους από τον βασιλιά αποστάτες του κόμματος. Στις 21 Απριλίου αναλαμβάνει τη διακυβέρνηση, μετά από πραξικόπημα, η Χούντα των Συνταγματαρχών.

Καθ' όλη τη διάρκεια των μετεμφυλιακών χρόνων μέχρι και το τέλος της Χούντας το 1974 το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας παραμένει παράνομο, ενώ κύριος εκφραστής της Αριστεράς υπήρξε η ΕΔΑ. Τόσο βέβαια το ΚΚΕ και η ΕΔΑ, όσο και άλλες αριστερές οργανώσεις καθώς και η ΕΚ,

19. Ν. Π. Γλυτσός, *Θεωρητική και εμπειρική ανάλυση της μεταναστευτικής κίνησης και της ροής εμβασμάτων μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας*, ΚΕΠΕ, Αθήνα, 1991, σελ. 105

20. Στο ίδιο, σελ. 85

έπαιξαν σημαντικό ρόλο στον αντιδικτατορικό αγώνα, ο οποίος έφτασε μέχρι και τους Έλληνες εργάτες της Γερμανίας.

Γενικά οι πολιτικές εξελίξεις δεν άφηναν ποτέ ανεπηρέαστους τους Έλληνες μετανάστες, ενώ το κράτος διατηρούσε πάντα ένα στενό έλεγχο πάνω τους με κρατικούς και παρακρατικούς μηχανισμούς. Τέλος, τα γεγονότα του Πολυτεχνείου και η ανατροπή της Χούντας ένα χρόνο αργότερα, οδήγησαν στη σταθεροποίηση του πολιτικού σκηνικού και συνέβαλαν με τη σειρά τους στη σταδιακή επιστροφή ενός μέρους των Ελλήνων πίσω στην πατρίδα.

ΟΙ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ

3.1 Μετά τον Πόλεμο

Η δημογραφική κατάσταση της Γερμανίας επηρεάστηκε συλλήβδην από τον 2^ο Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά. Μετρώντας μεγάλες απώλειες σε εδάφη, υποδομές αλλά κυρίως σε αντρικό πληθυσμό και με πολλά αστικά κέντρα εντελώς κατεστραμμένα, η Γερμανία βρέθηκε από το 1945 έως το 1949 μπροστά σε ένα μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα. Οι πρώτες μετακινήσεις έγιναν στο εσωτερικό της Γερμανίας και αφορούσαν κατοίκους των πόλεων, που είχαν καταφύγει στην ύπαιθρο λόγω των βομβαρδισμών ή λόγω ανεπαρκούς τροφοδότησης και υδροδότησης, και που γύριζαν επιτέλους πίσω στις εστίες τους. Από το εξωτερικό κατέφθασαν περίπου 15 εκατομμύρια μετανάστες γερμανικής καταγωγής που ζούσαν μέχρι και πριν το Β' ΠΠ είτε σε πρώην γερμανικά εδάφη, είτε σε χώρες της ανατολικής και νοτιοανατολικής Ευρώπης (Τσεχοσλοβακία, Ουγγαρία, Ρουμανία, Γιουγκοσλαβία), και εγκατέλειψαν οικειοθελώς ή απελάθηκαν από τον τόπο διαμονής τους και επέστρεψαν στη Γερμανία. Η εγκατάσταση αυτών των πληθυσμών δεν έληξε άμεσα, καθώς η Γερμανία χωρίστηκε σε τέσσερις στρατιωτικές ζώνες διοίκησης, κάτι που εμποδίζει την ενιαία διαχείριση των νεοαφιχθέντων και κυρίως την επαγγελματική τους αποκατάσταση. Παρόλο που το 1947 η Αμερικανική και η Βρετανική ζώνη ενώθηκαν, δεν υπήρχε ακόμα ξεκάθαρο σχέδιο για τη διαχείριση της Γερμανίας. Αν και η ιδέα να γίνει η χώρα αποκλειστικά αγροτική γρήγορα αποκλείστηκε,²¹ αντ' αυτού επιβλήθηκε βαρύς περιορισμός ή απαγόρευση παραγωγής ορισμένων προϊόντων (κυρίως της παραγωγής χάλυβα), τα οποία η Γερμανία ήταν υποχρεωμένη να εισάγει από τους νικητές. Επιπλέον, ο πληθωρισμός δεν πρόσφερε καμία δυνατότητα για παραγωγική εργασία. Αλλά και ο υπάρχων βιομηχανικός κλάδος μετρούσε 12% απώλειες των υποδομών και του εξοπλισμού του από βομβαρδισμούς και ακόμη ένα 8% από τις επανορθώσεις που επέβαλαν οι Σύμμαχοι στη Γερμανία.

Οι μαζικές κινητοποιήσεις που γέννησε η έλλειψη τροφίμων το 1947, καθώς και τα σχέδια της Σοβιετικής Ένωσης για ανοικοδόμηση της δικής της ζώνης, άλλαξε την προσέγγιση των Δυτικών για το μέλλον της Γερμανίας. ΗΠΑ και Μεγάλη Βρετανία, συμφωνούσαν ότι η Γερμανία, παρά τα δεινά που είχε γεννήσει, ήταν προπολεμικά ένας καλός εμπορικός εταίρος, τον οποίο η Ευρώπη χρειαζόταν και μεταπολεμικά. Τον Ιούλιο του 1947 ο πρόεδρος των ΗΠΑ, Τρούμαν, εξέδωσε απόφαση που ελάφρυνε αρκετά τους περιορισμούς στην παραγωγή χάλυβα και άλλων αγαθών. Το

21 Βλέπε Σχέδιο Μόργκενταου

1948 το αμερικανικό Σχέδιο Μάρσαλ επεκτάθηκε και στη Δυτική Γερμανία με ένα συνολικό ποσό 1,4 δις δολάρια, συνοδευόμενο από μια νομισματική μεταρρύθμιση. Με τη μεταρρύθμιση δημιουργήθηκε το Γερμανικό Μάρκο προς αντικατάσταση του Ράιχσμαρκ.

Τελικά το 1951 η Δυτική Γερμανία εισήρθε στην Ευρωπαϊκή Ένωση Άνθρακα και Χάλυβα, ενώ οι όποιοι περιορισμοί, σε αυτά τα δύο τόσο σημαντικά για τη βιομηχανία προϊόντα, σταμάτησαν να υπάρχουν μέχρι το 1955. Το 1951 το εμπορικό ισοζύγιο έκλεισε για πρώτη φορά μετά τον πόλεμο με πλεόνασμα. Ένα χρόνο αργότερα, και προκειμένου να εξασφαλίσει την αξιοπιστία των εξαγωγών της, η Δυτική Γερμανία συμμετέχει στη συμφωνία σταθερής ισοτιμίας συναλλάγματος «Bretton-Woods».²² Έτσι ξεκινά για τη χώρα μια περίοδος ταχείας ανάπτυξης που διήρκεσε δύο δεκαετίες και που στα γερμανικά ονομάστηκε «Οικονομικό θαύμα» (Wirtschaftswunder).

3.2 Το Οικονομικό Θαύμα

Η περίοδος του «Οικονομικού Θαύματος» χαρακτηρίζεται από ραγδαία αύξηση της παραγωγικότητας της Γερμανίας. Είναι επίσης η περίοδος της μεγάλης τεχνολογικής και επιστημονικής ανάπτυξης αλλά και περίοδος μεγάλων κατακτήσεων σε προνοιακές παροχές και εργασιακά δικαιώματα. Αν και κρατά περίπου δύο δεκαετίες, μπορεί να χωριστεί σε τρεις φάσεις:

A) Η φάση της ανοικοδόμησης, περιλαμβάνει την δεκαετία του 1950, όπου η ΟΔΓ επιστρέφει στα προπολεμικά επίπεδα παραγωγικότητας, ενώ οι υποδομές και ο κρατικός έλεγχος αποκαθίστανται. Η ανάπτυξη, κυρίως στο βιομηχανικό κλάδο δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας, οι οποίες καλύπτονται από τους χιλιάδες ανέργους που είχαν προκύψει από τον πόλεμο και τις μετέπειτα μετακινήσεις. Η μεγάλη ζήτηση εργατικού δυναμικού την περίοδο αυτή βοήθησε σημαντικά στην γρήγορη ένταξη των προσφυγικών γερμανικών πληθυσμών στην αγορά εργασίας. Η ενσωμάτωσή τους στη γερμανική κοινωνία ήταν επίσης σχετικά ομαλή, καθώς γνώριζαν τη γλώσσα, είχαν κοινή πολιτισμική βάση με τους γηγενείς πληθυσμούς και οι περισσότεροι διέθεταν ήδη γερμανική υπηκοότητα.

B) Η φάση της ραγδαίας ανάπτυξης, που κρατά μέχρι το 1968 και δημιουργεί συνεχώς νέες θέσεις εργασίας. Είναι η περίοδος αυτή που επεκτείνονται κλάδοι της οικονομίας και το εργατικό δυναμικό της χώρας δεν φτάνει πλέον για να τις καλύψει, ενώ η ανεργία παραμένει στο χαμηλότερο

22 Η συμφωνία είχε συναφθεί το 1944 στην περιοχή Bretton Woods, στο New Hampshire των ΗΠΑ με τη συμμετοχή 44 χωρών και περιελάμβανε μεταξύ άλλων απόφαση για δέσμευση πρωταρχικά του δολαρίου (αλλά και όλων των άλλων νομισμάτων που συμμετείχαν) με το παγκόσμιο απόθεμα χρυσού αλλά και προώθηση μιας οικονομικής πολιτικής με έμφαση στην ανοιχτή οικονομία. Περισσότερα στο άρθρο του επιστημονικού ιστοτόπου: <http://www.econlib.org/library/Enc/Monetarism.html> (Τελευταία πρόσβαση 31/10/2017)

Η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, σε αντίθεση με άλλες χώρες, δεν συνέδεσε την αξιοπιστία του ΓΜ με το χρυσό αλλά με το δολάριο, κάτι που διευκόλυνε και τις ΗΠΑ στις επενδύσεις που έκανε στη Γερμανία. Αυτό, ωστόσο, είχε αρνητικές επιπτώσεις στη συνέχεια.

ιστορικά επίπεδο. Εκτός από τις απώλειες του Πολέμου και τη χαμηλή φυσική αύξηση του πληθυσμού, υπήρξαν και άλλοι παράγοντες που επηρέαζαν την έλλειψη εργατικής δύναμης, όπως η επιμήκυνση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης από τη μία και η συνταξιοδότηση σε νεαρότερη ηλικία από την άλλη, αλλά και η μείωση των ωρών εργασίας.²³ Παράλληλα, η ίδια η ανάπτυξη της τεχνολογίας και ο αυτοματισμός της παραγωγής αύξαναν την ανάγκη για μεγαλύτερο εργατικό δυναμικό²⁴, χωρίς να σημαίνει ότι αυτοί οι εργάτες έπρεπε να έχουν επαγγελματική ειδικευση, αλλά χρειαζόταν να είναι υγιείς και σε καλή φυσική κατάσταση προκειμένου να ανταπεξέλθουν στις βαρύτερες εργασίες. Έτσι η Δυτική Γερμανία οδηγείται στη σύναψη διμερών συμφωνιών με χώρες της νότιας Ευρώπης (με την Ιταλία το 1955, την Ελλάδα το 1960, την Ισπανία 1961, την Πορτογαλία το 1964, τη Γιουγκοσλαβία το 1968), της βόρειας Αφρικής (με την Τυνησία και το Μαρόκο το 1965), καθώς επίσης και με την Τουρκία το 1961, με σκοπό την προσωρινή εγκατάσταση μεταναστών εργατών από τις χώρες αυτές στη Γερμανία. Το 1965 μάλιστα ο νόμος περί αλλοδαπών αλλάζει για να εξυπηρετήσει καλύτερα τη νέα πολιτική της Δυτικής Γερμανίας, παρέχοντας ουσιαστικά άδεια εισόδου και παραμονής στη χώρα, αλλά κρατώντας μια δικλείδα ασφαλείας για την περίπτωση που χρειαστεί η διακοπή εισροής ξένου εργατικού δυναμικού.²⁵ Έτσι επισημοποιεί την προσωρινότητα της εξωτερικής μετανάστευσης, ενώ οι ξένοι εργάτες ονομάζονται *Gasterbeiter* ή «εργάτες επισκέπτες». Παρόλη βέβαια την προσωρινότητα, οι *Gastarbeiter* έφτασαν μεταξύ του 1950 και του 1973 τον συνολικό αριθμό των 2,6 εκατομμυρίων.

Γ) Η φάση της επιβράδυνσης, δείχνει ότι η πορεία του «Οικονομικού Θαύματος» φθίνει. Μετά από μια οικονομική κρίση το 1966 με 1967, που πλήττει κυρίως τη βιομηχανία μετάλλου φαίνεται ότι η ανάπτυξη δεν μπορεί να φτάσει στα προηγούμενα επίπεδα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι διακόπτεται.²⁶ Αποτέλεσμα όμως της κρίσης ήταν η επιστροφή 300.000 εργαζομένων στις πατρίδες

23 Λίνα Βεντούρα, *Έλληνες μετανάστες στο Βέλγιο*, Νεφέλη, Αθήνα, 1999, σελ. 85

24 Άποψη που διατυπώνει ο ανθρωπολόγος και ιστορικός Alfred Sauvy και αναλύει στο σχετικό με τη μετανάστευση άρθρο του, το περιοδικό «Εποχές». Συγκεκριμένα διατυπώνεται: «Όπως φαίνεται λοιπόν, η πρόσληψη ξένων εργατών από τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες είναι διαρθρωτικό και όχι συγκυριακό φαινόμενο. Ο αργός ρυθμός ανάπτυξης της Δυτικής Ευρώπης κάνει απαραίτητο τον ολοένα μεγαλύτερο δανεισμό εργατικών χεριών από τους συμπληρωματικούς νοτιοευρωπαϊκούς και εξωευρωπαϊκούς πληθυσμούς (που αυξάνονται ταχύτερα ή έχουν προσωρινά πλεονάσματα)»: Ηλ. Δημητράς, «Η μετανάστευσις...», *ό.π.*, τ. 21 (1965), σελ. 7

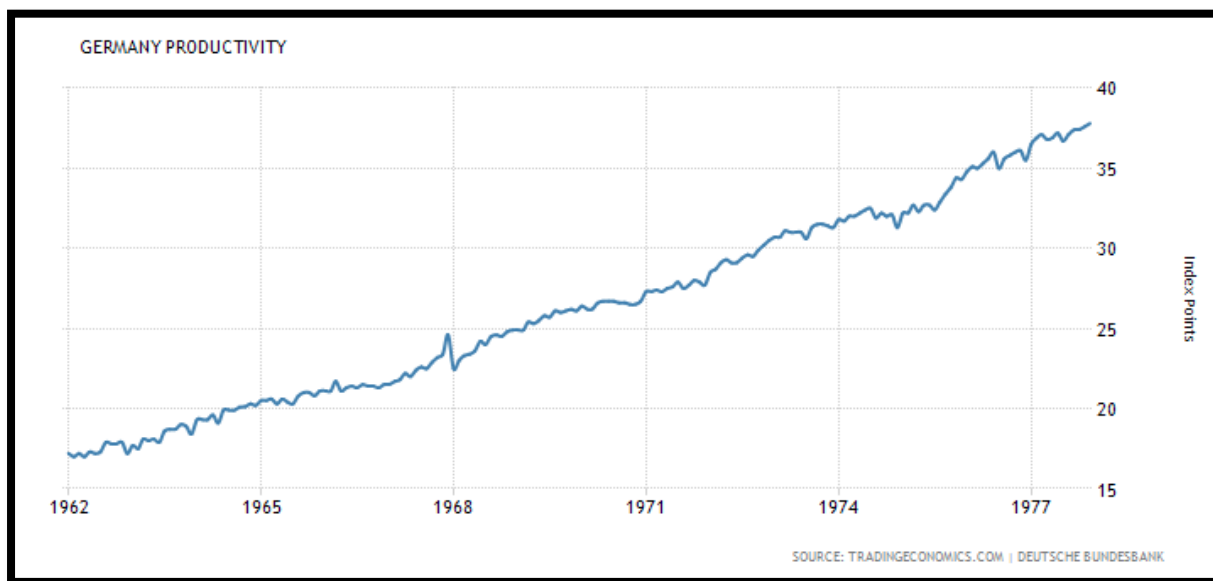
25 Ο Γιώργος Ματζουράνης μας δίνει μια εικόνα για τη φύση του νέου νόμου. «Στην επίσημη αιτιολογία του νόμου αναφέρεται: Η ρύθμιση της παραμονής των αλλοδαπών επί του ομοσπονδιακού εδάφους αποτελεί ως εκ τούτου αντανάκλαση των πολιτικών σχέσεων της ΟΔΓ μετά των άλλων κρατών και τις κοινότητες των εθνών. Κατ' αρχήν δύναται αλλοδαποί κατόπιν αδείας να εισέρχονται και παραμένουν εις το έδαφος της ΟΔΓ. Σκοποί του σχεδίου νόμου: Η ομοσπονδιακή κυβέρνηση ακολουθεί φιλελευθέρην (...) πολιτικήν διά τους αλλοδαπούς, ήτις διευκολύνει τότε μόνον να πραγματοποιή, όταν υπάρχη η δυνατότης επιβολής των κρατικών συμφερόντων έναντι των αλλοδαπών και δύναται ιδιαιτέρως να προσταεύει τους ημεδαπούς.»: Γ.Ε. Ματζουράνης, *Έλληνες εργάτες...*, *ό.π.*, σελ. 109

26 Στις 28 Δεκεμβρίου του 1968 η «Φωνή της Αλήθειας» σπεύδει να χαρακτηρίσει το «οικονομικό θαύμα» παρελθόν. Συγκεκριμένα αναφέρει: «Η οικονομική κρίση... αναφέρεται από την προπαγάνδα της Βόννης σαν γεγονός ξεπερασμένο. Η πραγματικότητα είναι διαφορετική... Σήμερα ο πληθυσμός της Δυτικής Γερμανίας, πληρώνει τις

τους.²⁷ Παράλληλα αρχίζουν οι πρώτες συζητήσεις για το μέλλον του ξένου εργατικού δυναμικού που «φιλοξενεί» η χώρα. Την περίοδο αυτή εκδηλώνεται έντονη κινηματική δραστηριότητα από τους εργάτες ενάντια στην εργοδοσία. Η δράση αυτή οφείλεται εν μέρει στην προσπάθεια των εργαζομένων να προασπίσουν τα δικαιώματά τους απέναντι στα μέτρα «λιτότητας»²⁸ και την αύξηση των τιμών²⁹ που φέρνει η κρίση και ο πληθωρισμός, και εν μέρει στην αποκρυστάλλωση των πολιτικών ζυμώσεων όλου του τελευταίου διαστήματος, κυρίως με το αντιδικτατορικό κίνημα.

Η παραγωγικότητα της ΟΔΓ από το 1962 έως το 1978

Διάγραμμα 1

Πηγή: Γερμανική Ομοσπονδιακή Τράπεζα από tradingeconomics.com³⁰

συνέπειες της κρίσης αυτής... Οι τιμές των ειδών πρώτης ανάγκης αυξήθηκαν πολλές φορές μέσα στο 1968, αυξήθηκαν τα ενοίκια, ενώ στις πλάτες των εργαζομένων το κράτος φόρτωσε και νέους ακόμα φόρους.: Επιμορφωτικό Κέντρο: Αρχείο «Χαρίλαος Φλωράκης», ρ/σ *Φωνή της Αλήθειας*, 28/12/1968, AM: 303386

27 Γ.Ξ. Ματζουράνης, *Έλληνες εργάτες...*, ό.π., σελ. 111

28 Εννοούμε μέτρα που είτε πήρε η κυβέρνηση για να εξασφαλίσει τη δημοσιοοικονομική σταθερότητα, όπως αύξηση φόρων, είτε πήρε η εργοδοσία για να εξασφαλίσει την κερδοφορία της επιχείρησης, όπως πάγωμα των μισθών, απολύσεις, αύξηση της ημιαπασχόλησης. Τα αποτελέσματα αυτής της πολιτικής τα περιγράφει εκπομπή της «Φωνής της Αλήθειας» στις 3 Δεκεμβρίου του 1969, με γλαφυρότητα: «Σύμφωνα με τα δημοσιεύματα του γερμανικού τύπου, οι τιμές στο κρέας και τα σαλαμικά ανέβηκαν κατά 12% το κιλό. Στα τυριά και τη μαργαρίνη κατά 10% και στο ψωμί κατά 11%. Βέβαια το πράγμα δε σταματάει ως εδώ. Οι τιμές ανέβηκαν και στα είδη ρουχισμού, στα κάρβουνα, το ηλεκτρικό ρεύμα και τα βιομηχανικά προϊόντα. Αλλά υπάρχει και δεύτερο «δώρο» που οι μεγαλοβιομήχανοι στέλνουν στους γερμανούς και τους ξένους εργαζόμενους: είναι η μείωση των μεροκάματων και μισθών. Στο πρώτο εξάμηνο του 1969, οι μισθοί και τα μεροκάματα μειώθηκαν κατά 6%, σ' αντίθεση με τα κέρδη των μεγαλοβιομηχάνων που ξεπέρασαν τα 18%, σε σχέση με τον προηγούμενο χρόνο.»: ΕΚΧΦ, *ΦτΑ*, 3/12/1969, AM: 282152

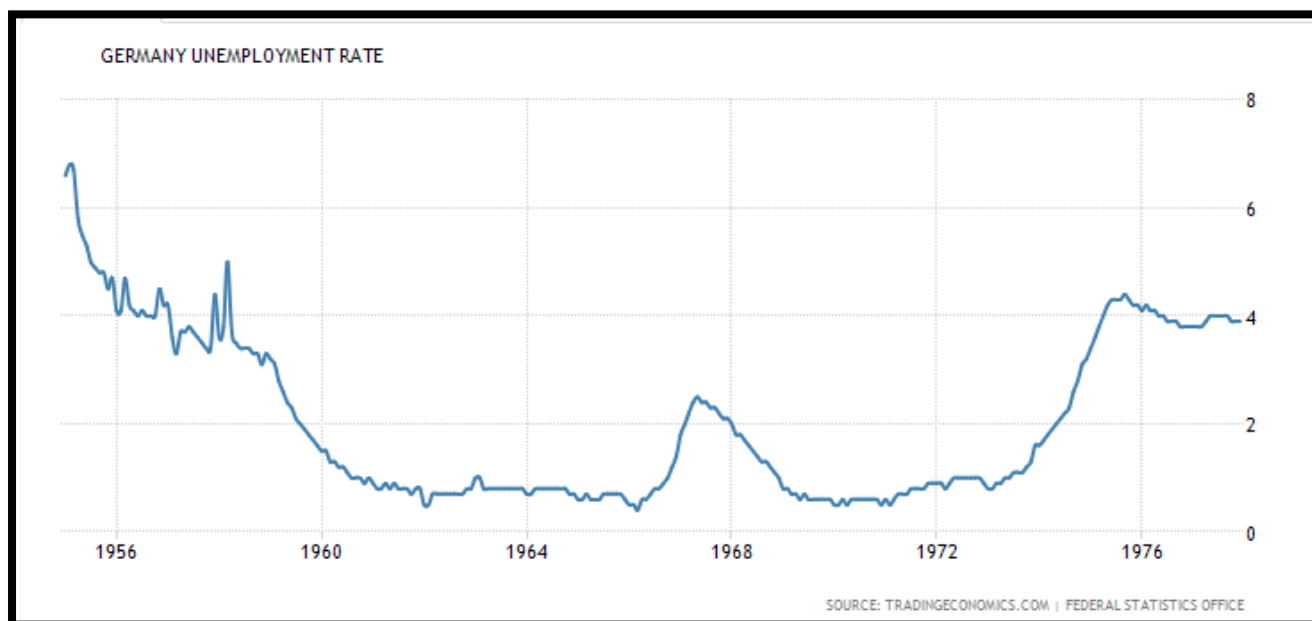
Σε άλλη εκπομπή, στις 11 Ιανουαρίου, 1971, η ανταπόκριση περιγράφει: «Μειώνεται το ωράριο εργασίας... Απολύονται μαζικά εργάτες, και βέβαια κατά προτίμηση πάλι οι ξένοι εργάτες... Τα πάντα ακριβαίνουν. Και πρώτα απ' όλα τα ενοίκια...»: ΕΚΧΦ, *ΦτΑ*, 11/1/1971, AM: 316465

29 Μετά το 1968 και 1969, το 1970 υπήρξε νέα ραγδαία αύξηση των τιμών σε όλα τα είδη κατανάλωσης 6 με 8%: ΕΚΧΦ, *ΦτΑ*, 22/3/1971, AM: 312010

30 <https://tradingeconomics.com/germany/unemployment-rate> (πρόσβαση στις 31/10/2017)

Τα ποσοστά ανεργίας της ΟΔΓ από το 1955 έως το 1978

Διάγραμμα 2

Πηγή: Ομοσπονδιακό Γραφείο Στατιστικής από tradingeconomics.com³¹

Η διακοπή του *Wirtschaftswunder* έρχεται ξαφνικά το 1973 με την πρώτη πετρελαϊκή κρίση. Η ανεργία χτυπά την ΟΔΓ, η οποία παίρνει άμεσα μέτρα για τη διακοπή εισροής ξένων εργατών και την επιστροφή όσο το δυνατόν περισσότερων μεταναστών στις χώρες καταγωγής τους. Πιο αναλυτικά για την περίοδο εκείνη θα αναφερθούμε σε άλλο σημείο.

3.3 Το πολιτικό σκηνικό

Με τη δημιουργία της Ομοσπονδιακής Γερμανίας το 1949 έχουμε και τις πρώτες βουλευτικές εκλογές. Πρώτο κόμμα στην βουλή (Bundestag) αναδεικνύεται το συντηρητικό κόμμα «Χριστιανοδημοκρατική Ένωση» (CDU). Το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα (SPD) γίνεται αξιωματική αντιπολίτευση ενώ το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας (KPD) παίρνει 5,7%. Μέχρι το 1963 ηγέτης του CDU και Καγκελάριος διετέλεσε ο Κόνραντ Αντενάουερ, ο οποίος ηγήθηκε της ανοικοδόμησης της Γερμανίας και της προσέλκυσης ξένων εργατών. Το CDU παρέμεινε το κυβερνών κόμμα μέχρι και τα τέλη του 1966 υπό την Καγκελαρία του Λούντβιχ Έρχαρντ, ο οποίος όμως τελικά αναγκάστηκε να παραιτηθεί. Αιτία ήταν το γεγονός ότι η οικονομική κρίση που είχε ξεσπάσει και

³¹ Στο ίδιο

είχε εκφραστεί μέσω των δυσανάλογα υψηλών δημοσιονομικών ελλειμμάτων, προκάλεσε και πολιτική κρίση.

Από το 1966 μέχρι το 1969 τη Γερμανία κυβερνά ένα συνασπισμός όλων των κομμάτων της βουλής. Το 1968 επανιδρύεται το Κομμουνιστικό Κόμμα που είχε βγει παράνομο το 1956 με τη νέα ονομασία Γερμανικό Κομμουνιστικό Κόμμα (DKP).

Τελικά το 1969 εκλέγεται πρώτο κόμμα το SPD με τον Βίλλυ Μπραντ να ορίζεται Καγκελάριος. Υπό τη δική του Καγκελαρία (1969-1974) είναι που θα γίνει η νέα προσέγγιση στη μεταναστευτική πολιτική της χώρας. Ο Βίλλυ Μπραντ αποτέλεσε και το συνδετικό κρίκο στη συνεργασία της Γερμανίας με τη Χούντα, πρώτα ως Υπουργός Εξωτερικών της κυβέρνησης συνασπισμού και ύστερα ως Καγκελάριος. Παρά την επίσημη καταδίκη της γερμανικής πλευράς για τις μη δημοκρατικές κυβερνήσεις, η ίδια δεν διέκοψε ποτέ διπλωματικές σχέσεις με την Ελλάδα (όπως έκαναν άλλες χώρες), κυρίως επειδή η ΟΔΓ εξακολουθούσε να διατηρεί μεγάλες οικονομικές σχέσεις μαζί της. Έτσι παρά τη δήλωση του Βίλλυ Μπραντ περί αναμονής μέχρις αποκατάστασης της δημοκρατίας και τη συμβολική άρνησή του να αποβιβαστεί από το αεροπλάνο στην ανταπόκριση της πτήσης του από Τουρκία μέσω Ελλάδας, η συνεργασία δεν σταμάτησε ουσιαστικά ποτέ. Εκείνη την περίοδο έχουμε λοιπόν τόσο νέες επενδύσεις γερμανικών ομίλων σε ελληνικό έδαφος όσο και διακρατικές συμφωνίες για εξοπλιστικά προγράμματα.

Αξίζει, τέλος, να σημειώσουμε ότι η μεταναστευτική πολιτική της Δυτικής Γερμανίας επηρεάστηκε λιγότερο από την πολιτική ατζέντα του εκάστοτε κυβερνόντος κόμματος και είχε να κάνει περισσότερο με τις οικονομικές συνθήκες της χώρας, όπως θα δούμε και παρακάτω.

Η ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΗ

4.1 Η μετανάστευση σε αριθμούς

Την περίοδο αυτή υπάρχουν επαρκή στοιχεία για τη μετακίνηση Ελλήνων προς το εξωτερικό και προς τη Γερμανία συγκεκριμένα. Η καταγραφή, ωστόσο, της παλιννόστησης ξεκινά το 1968. Η παρακολούθηση των αναχωρήσεων και των αφίξεων γίνεται κατά κύριο λόγο μέσω των υπηρεσιών ελέγχου διαβατηρίων, οι οποίες συνέλεγαν τα στοιχεία κατά την έξοδο και είσοδο των μεταναστών. Στα στοιχεία περιλαμβάνονται, συνεπώς αποκλειστικά μετανάστες που είχαν την ελληνική υπηκοότητα, ήταν μόνιμοι κάτοικοι της Ελλάδας και μετανάστευαν νόμιμα στο εξωτερικό. Η ΕΣΥΕ αναλάμβανε την συγκέντρωση των στοιχείων.³²

Φυσικά ο συγκεκριμένος τρόπος εμπεριέχει κάποιους κινδύνους λειψής καταγραφής. Καταρχάς τα επίσημα στατιστικά στοιχεία δεν περιλαμβάνουν τους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες που κατέφυγαν μετά τον εμφύλιο πόλεμο στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και άρχισαν να επιστρέφουν κυρίως μετά το 1974. Πολλοί Έλληνες επιπλέον, επέστρεφαν χρόνια αργότερα με ξένα διαβατήρια. Σοβαρή επίπτωση του συγκεκριμένου τρόπου καταγραφής στοιχείων είναι και το γεγονός ότι υπολογίζει εκ νέου τους Έλληνες εκείνους που μετανάστευαν για δεύτερη και τρίτη φορά μετά την πρώτη τους μετακίνηση, λόγω του ότι η ζωή στην Ελλάδα μετά την επιστροφή τους δεν τους ικανοποιούσε. Τέλος ο έλεγχος διαβατηρίων δεν υπολογίζει αυτούς που επιχειρούσαν να μεταναστεύσουν παράνομα στη χώρα υποδοχής, ειδικά από το 1973 και μετά.

Η ακαδημαϊκός Ήρα Εμκε-Πουλοπούλου ξεχωρίζει, με βάση τα στοιχεία της ΕΣΥΕ, διάφορους τρόπους υπολογισμού της μετανάστευσης, την περίοδο 1955-1977:

Ο πρώτος μας δίνει τον αριθμό των 1,2 εκατ ατόμων από το 1955 έως το Σεπτέμβριο του 1977, εάν θεωρηθούν μετανάστες μόνο οι «μονίμως μεταναστεύοντες». Κριτήριο σε αυτόν τον τρόπο υπολογισμού αποτελεί η προϋπόθεση παραμονής άνω του έτους στο εξωτερικό. Όμως αυτός ο τρόπος δεν καταγράφει αυτούς που μετανάστευσαν στο εξωτερικό για λιγότερο από χρόνο ή αυτούς που δεν έφυγαν στο εξωτερικό για εργασία αλλά για άλλους λόγους (πχ για σπουδές ή τουρισμό) αλλά τελικά εγκαταστάθηκαν και δούλεψαν στη χώρα υποδοχής.

Ο δεύτερος τρόπος είναι να προσθέσουμε τους μόνιμους και τους προσωρινούς μετανάστες για την ίδια περίοδο 1955-1977. Το άθροισμα μας δίνει τον αριθμό των 2,4 εκατ. ατόμων. Σε αυτόν τον

³² Ήρα Εμκε-Πουλοπούλου, *Προβλήματα Μετανάστευσης και Παλιννόστησης*, Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Μελετών, Αθήνα, 1986, σελ. 45

τρόπο όμως συγκαταλέγουμε και αυτούς που αναχώρησαν στο εξωτερικό για επαγγελματικά ταξίδια έστω και ενός μηνός, όπως και τους ναυτικούς.³³

Τέλος είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι η ΕΣΥΕ μετράει μετανάστες (μόνιμους και προσωρινούς) προς Δυτική και Ανατολική Γερμανία μαζί.

Το περιοδικό *Der Spiegel*, σε άρθρο σχετικό με τους Gastarbeiter, τον Οκτώβρη του 1964, αναφέρει ότι οι Έλληνες εργάτες εκείνη τη δεδομένη στιγμή στη Δυτική Γερμανία ήταν 143.859, ενώ στο σύνολο από το 1957 έως το 1964 είχαν δουλέψει 202.562 διαφορετικοί Έλληνες εργάτες σε ένα σύνολο 1.343.347 ξένων εργατών.³⁴

Ο Λεάνδρος Πολυχρόνης, διευθυντής του Υπουργείου Εργασίας, στην έκθεσή του για τους Έλληνες μετανάστες στη Δυτική Γερμανία, αναφέρει ότι το 1964 βρίσκονταν στην ΟΔΓ 123.000 Έλληνες εργάτες εγγεγραμμένοι στα Γερμανικά Γραφεία Εργασίας επικαλούμενος στοιχεία του Ομοσπονδιακού Γραφείου Εργασίας και Ανεργίας της Νυρεμβέργης. Υποστήριζε επίσης ότι ο συνολικός αριθμός μπορεί να ανερχόταν στους 130.000. Από αυτούς οι περίπου 101.000 είχαν τοποθετηθεί από τα Γραφεία Ευρέσεως εργασίας σύμφωνα με τις διατάξεις της Συμφωνίας, 22.000 εργάζονταν ήδη πριν την υπογραφή της και άλλες 7.000 είχαν εισέλθει στη Γερμανία ως τουρίστες ή η αφετηρία τους δεν ήταν η Ελλάδα, αλλά κάποια γειτονική χώρα (Βέλγιο, Ολλανδία,, Αυστρία).³⁵

Η μηνιαία κομμουνιστική επιθεώρηση «Νέος Κόσμος», σε άρθρο του 1972, μας δίνει τα στοιχεία του Σεπτεμβρίου του 1971 από το Ομοσπονδιακό Γραφείο της Νυρεμβέργης, με βάση τα οποία στη Δυτική Γερμανία εργάζονταν εκείνη την περίοδο 2.240.793 εργάτες, από τους οποίους Έλληνες ήταν οι 268.653 (ποσοστό 12%).³⁶ Ο αριθμός αυτός αποτελεί και το αποκορύφωμα της συγκέντρωσης ελληνικού πληθυσμού στην ΟΔΓ.

Εν γένει, υπολογίζεται ότι από τη Δυτική Γερμανία πέρασαν, για μικρό ή μεγάλο διάστημα, τη δεκαετία 1960 – 1976, 623.320 άτομα.³⁷ Σε κάθε περίπτωση, στα στοιχεία που παρουσιάζουμε υπάρχει πάντα μια σχετική απόκλιση. Οι αριθμοί μας βοηθούν περισσότερο να έχουμε μια όσο πιο εύστοχη εικόνα γίνεται για το μέγεθος της μαζικότητας της μετανάστευσης, ενώ τα ποσοστά μας

33 Ήρα Εμκε-Πουλοπούλου, *Προβλήματα...*, ό.π., σελ. 48

34 «Gastarbeiter: Per Moneta», *Der Spiegel*, τ. 41 (7/10/1964), <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-46175674.html> (πρόσβαση στις 31/10/2017)

35 Λ. Πολυχρόνης, *Προβλήματα...*, ό.π., σελ. 32

36 Γεράσιμος Στεφανάτος, «Ζητήματα συνδικαλιστικής δράσης των Ελλήνων μεταναστών στη Δυτική Γερμανία», *Μηνιαίο πολιτικό θεωρητικό περιοδικό: Νέος Κόσμος*, τ. 4 (1972), ΚΕ του ΚΚΕ, σελ. 22

37 Ι. Χασιώτης, «Η μεταπολεμική μετανάστευση και ο απόδημος ελληνισμός» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΣΤ', Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 ως το τέλος του αιώνα, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 2000, σελ. 526-545, σελ. 528

βοηθούν να καταλάβουμε την τάση. Στη συνέχεια παραθέτουμε τα στοιχεία της ΕΣΥΕ για τη μετανάστευση (μόνιμη) και παλιννόστηση των Ελλήνων ανά έτος.

Συνολική Μετανάστευση Ελλήνων ανά γεωγραφικό διαμέρισμα (1960-1974)

Πίνακας 2

A/α	Στ. ³⁸ Ελλάδα	Πελοπ.	Ιόνιο	Ήπειρος	Θεσσαλία	Μακεδονία	Θράκη	Αιγαίο	Κρήτη	Μη δηλώσαντες	Σύνολο
1960	8.289	4.022	567	1.243	698	12.041	4.315	2.304	562	13.727	47.768▲
1961	8.744	4.381	851	1.875	1.019	13.531	3.326	2.764	928	21.418	58.837▲
1962	15.431	8.306	2.209	6.122	3.754	31.332	6.344	5.140	2.013	3.403	84.054▲
1963	20.750	9.985	2.586	7.274	5.067	31.734	8.174	5.522	3.009	5.971	100.072▲
1964	19.433	12.822	3.685	7.761	6.240	37.186	6.596	5.971	5.134	741	105.569▲
1965	21.700	12.990	3.811	8.161	6.478	44.903	7.413	6.500	3.502	1.709	117.167▲
1966	19.570	11.325	3.644	5.495	4.257	27.213	5.408	5.507	2.501	1.976	86.896▼
1967	13.284	6.654	1.676	1.465	1.806	10.149	1.568	3.242	986	1.900	42.730▼
1968	13.104	5.705	1.330	2.613	2.552	16.198	3.243	3.185	1.136	1.800	50.866▲
1969	17.095	6.841	2.032	6.675	6.381	36.827	7.579	4.079	2.495	1.548	91.552▲
1970	16.592	6.140	1.902	7.396	8.219	37.492	6.155	3.763	3.215	1.807	92.681—
1971	11.724	4.552	1.217	4.621	5.702	22.811	3.978	2.967	2.527	1.646	61.745▼
1972	9.073	3.386	926	2.899	3.277	14.245	4.611	2.073	1.401	1.506	43.397▼
1973	6.194	2.481	593	1.484	1.462	8.074	3.182	1.578	707	1.770	27.525▼
1974	6.874	2.188	545	1.184	1.104	6.973	1.368	1.621	620	1.971	24.448▼
Σύνολο	207.857	101.778	27.574	66.268	58.013	350.709	73.260	56.216	30.736	62.893	1.035.304

Πηγή: Στατιστικές Επετηρίδες της ΕΣΥΕ 1961-1975

38 Η ΕΣΥΕ μας δίνει και ξεχωριστά στοιχεία για την περιφέρεια της πρωτεύουσας: 1960: 7.327, 1961: 4.747
1962: 13.088, 1963: 17.091, 1964: 14.815, 1965: 16.994, 1966: 15.311, 1967: 11.090, 1968: 10.770
1969: 13.390, 1970: 12.785 1971: 9.111, 1972: 7.054, 1973: 4.928, 1974: 5.660, Σύνολο: 164. 161

Σύγκριση συνολικής μετανάστευσης και μετανάστευσης προς Δυτική Γερμανία

Πίνακας 3

A/a	Συνολική εξωτερική μετανάστευση	Προς Δυτική Γερμανία	Ποσοστό προς Δυτική Γερμανία επί του συνόλου
1960	47.768	21.532	45%
1961	58.837	31.107	53%
1962	84.054	49.532	59%
1963	100.072	64.662	65%
1964	105.569	73.343	70%
1965	117.167	80.569	69%
1966	86.896	45.494	52%
1967	42.730	9.730	23%
1968	50.866	20.201 (53.107) ³⁹	40%
1969	91.552	59.449 (87.884)	65%
1970	92.681	65.285 (94. 307)	70%
1971	61.745	40.052 (71.064)	65%
1972	43.397	26.683 (51.083)	61%
1973	27.525	12.838 (36.102)	47%
1974	24.448	8.259 (29.960)	34%
Σύνολο	1.035.307	608.736	59%

Πηγή: Στατιστικές Επετηρίδες της ΕΣΥΕ 1961-1975

Σύγκριση συνολικής παλιννόστησης και παλιννόστησης από Δυτική Γερμανία

Πίνακας 4

A/a	Συνολικά παλιννοστούντες	Από Δυτική Γερμανία	Ποσοστό από Δυτική Γερμανία επί του συνόλου
1968	18.882	8.867 (29.043)	47%
1969	18.132	9.093 (24.394)	50%
1970	22.665	11.553 (30.259)	51%
1971	24.709	11.803 (40.119)	48%
1972	27.522	13.535 (48.060)	49%
1973	22.285	11.539 (48.807)	52%
1974	24.476	15.414 (48.732)	63%
Σύνολο	158.671	81.804	52%

Πηγή: Στατιστικές Επετηρίδες της ΕΣΥΕ 1969-1975

39 Η Εμκε-Πουλοπούλου μας δίνει στοιχεία του Ομοσπονδιακού Γραφείου για τη μετανάστευση Ελλήνων τα ίδια έτη (μέσα σε παρένθεση). Παρατηρούμε ότι η διαφορά ανάμεσα στις δύο υπηρεσίες είναι αξιοσημείωτη.: Έρα Εμκε-Πουλοπούλου, *Προβλήματα...*, ό.π., σελ. 51

Όταν μελετά κανείς τις μετακινήσεις των μεταναστών προς τη Γερμανία σε αριθμούς οφείλει να λάβει υπόψη του αφενός τις διαχρονικές μεταβολές στις νομοθετικές ρυθμίσεις που αναφέρονται στην είσοδο των μεταναστών ή μελών των οικογενειών τους και στις δυνατότητες για εργασία και μόρφωση που παρέχονται σε αυτούς, αλλά και τις οικονομικές συνθήκες στις χώρες εισδοχής μεταναστών, και αφετέρου άλλους παράγοντες που μπορούν να επηρεάσουν το ύψος και τη συχνότητα των εμβασμάτων, όπως η τιμή του συναλλάγματος, ο πληθωρισμός, τα επιτόκια καταθέσεων κλπ.

Με βάση τα στοιχεία των παραπάνω Πινάκων μπορούμε να διακρίνουμε τις διακυμάνσεις της μετανάστευσης και παλιννόστησης (με βάση και τους παράγοντες που προαναφέραμε), το τελικό μέγεθος που πήρε το όλο φαινόμενο, καθώς και ποιες γεωγραφικές περιοχές της Ελλάδας επηρεάστηκαν περισσότερο.

Παρατηρούμε επίσης ότι στις περιοχές της Βόρειας Ελλάδας οι μεταναστευτικές μετακινήσεις είναι πολύ μεγαλύτερες από την υπόλοιπη Ελλάδα, δεδομένου και του συνολικού πληθυσμού αυτών των περιοχών. Για να γίνει πιο αντιληπτό το μέγεθος της μετακίνησης, χρησιμοποιούμε τα στοιχεία του Πίνακα 5, ο οποίος μας δείχνει το ποσοστό μεταναστών ως προς το συνολικό πληθυσμό του κάθε διαμερίσματος κατά την περίοδο 1955-1977.

**Ποσοστό μεταναστών και παλιννοστούντων σε σχέση
με τον πληθυσμό του γεωγραφικού διαμερίσματος 1971**

Πίνακας 5

Γεωγραφικό Διαμέρισμα	Μετανάστες 1955-1977 ως προς πληθυσμό
Περιφέρεια Πρωτευούσης	8,4
Λοιπή Στερεά και Εύβοια	4,9
Πελοπόννησος	12,8
Ιόνια Νησιά	16,9
Ήπειρος	23,1
Θεσσαλία	9,5
Μακεδονία	20,6
Θράκη	28,0
Νησιά Αιγαίου	16,6
Κρήτη	7,4

Πηγή: Ήρα Εμκε-Πουλοπούλου, *Προβλήματα Μετανάστευσης και Παλιννόστησης*, Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Μελετών, Αθήνα, 1986, σελ. 90

Τα διαμερίσματα της Βόρειας Ελλάδας, όμως, δεν είναι μόνο «πρωταγωνιστές» αυτής της μεταναστευτικής περιόδου της χώρας, αλλά είναι και οι κύριες περιοχές αποστολής μεταναστών προς τη Δυτική Γερμανία και την Ευρώπη γενικότερα. Σε έκθεση του ΚΕΠΕ αναφέρεται ότι κατά την περίοδο 1960-1970 τα 2/3 των αποδήμων προς τη Δυτική Ευρώπη προερχόταν από τη Βόρεια Ελλάδα.⁴⁰ Ο Πίνακας 6 μας δίνει μια καλύτερη εικόνα της διαφοράς αποστολής μεταναστών από τις παραδοσιακές αφετηρίες μετανάστευσης των αρχών του 20ου αιώνα και της υπόλοιπης Ελλάδας, προς τη Δυτική Ευρώπη.

**Μετανάστευση από την Ελλάδα κατά τόπο προέλευσης και τόπο προορισμού 1963-1973
(ετήσια ποσοστά σε 1.000 κατοίκους του τόπου προέλευσης)⁴¹**

Πίνακας 6

Τόπος προέλευσης	Τόπος Προορισμός		
	Ευρωπαϊκές Χώρες	Υπερπόντιες Χώρες	Όλες οι Χώρες
Σύνολο Ελλάδας	6,2	2,9	9,1
Περιοχή Πρωτεύουσας	2,9	2,7	5,6
Πελοπόννησος και Νησιά Αιγαίου	2,7	5,7	8,4
Λοιπή Ελλάδα	8,7	2,3	11,0

Πηγή: Ήρα Εμκε-Πουλοπούλου, *Προβλήματα Μετανάστευσης και Παλιννόστησης*, Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Μελετών, Αθήνα, 1986, σελ. 86

Το πρώτο ερώτημα που προκύπτει είναι γιατί το μεγαλύτερο μέρος της μετανάστευσης προέρχεται από τη Βόρεια Ελλάδα. Αν και υπάρχουν πολλοί διαφορετικοί παράγοντες που ασκούν επιρροή αναφέρουμε συνοπτικά:

Μιας και μιλάμε για οικονομική μετανάστευση, ο κυριότερος παράγοντας που λαμβάνουμε υπόψη μας είναι η οικονομική κατάσταση των υποψήφιων μεταναστών και άρα η αναζήτηση εργασίας ή εργασίας με καλύτερες αποδοχές. Φυσικά το κριτήριο λαμβάνεται διαφορετικά από ένα μισθωτό εργάτη αστικής περιοχής και αλλιώς από έναν αγρότη που ζει στην ύπαιθρο. Και βέβαια η

⁴⁰ Στο ίδιο, σελ. 86

⁴¹ Στο ίδιο, σελ. 104

ανεργία ως μέγεθος δε μπορεί να αποτελέσει μοναδική εξήγηση για την εκροή πληθυσμού. Είναι γεγονός ότι στις περιοχές της Μακεδονίας, της Θράκης και της Ηπείρου τόσο τα ποσοστά ανεργίας όσο και τα ποσοστά μετανάστευσης είναι υψηλά, ή στην Κρήτη, όπου το ποσοστό ανεργίας είναι χαμηλό, ήταν χαμηλή και η έξοδος πληθυσμού. Αλλά αν μελετήσει κανείς τα στοιχεία της ΕΣΥΕ θα παρατηρήσει ότι, ενώ τα ποσοστά ανεργίας ήταν το 1971 1,5 με 3,5 φορές χαμηλότερα από ότι το 1961, τα ποσοστά μετανάστευσης είχαν αυξηθεί 1 με 3 φορές στην περίοδο 1966-1970.⁴² Αντίστοιχα, σύμφωνα με στοιχεία που μας παρέχει ο Γλυτσός, υπάρχουν περιοχές όπως η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία, η Κρήτη και η Ήπειρος, που αν και είχαν καθαρή εκροή πληθυσμού το 1966-1970, και ποσοστό ανεργίας περίπου ίσο το 1971 και το 1981, την περίοδο μεταξύ των δύο ετών, οι δύο πρώτες έχουν καθαρή εισροή πληθυσμού και η τρίτη σχεδόν μηδενική μετακίνηση.⁴³ Αντίστοιχα και η αύξηση του εισοδήματος δεν μπορεί να αποτελέσει αμετάβλητο κριτήριο διότι βασίζεται στη σύγκριση μεταξύ του εισοδήματος του υποψήφιου μετανάστη και του κατώτατου προσφερόμενου εισοδήματος στην υποψήφια περιοχή ή χώρα προορισμού.

Επιπλέον, επειδή μιλάμε για κατά βάση αγροτικούς πληθυσμούς που μετανάστευσαν τη δεδομένη περίοδο, αξίζει να εξετάσουμε και τις οικονομικές δυσκολίες που γεννούσε η γεωργία και η κτηνοτροφία. Η ίδια η παραγωγικότητα της γεωργίας παρουσιάζει ανισότητες ανά περιοχή με τη Θράκη και την Ήπειρο να αποτελούν τις πιο υποβαθμισμένες περιοχές. Η διαφορά παραγωγικότητας έχει να κάνει με ένα σύνολο παραγόντων όπως η διαφοροποίηση των φυσικών πόρων, τις κλιματολογικές συνθήκες, τα έργα γεωργικών υποδομών, τον γεωργικό εξοπλισμό και τον τύπο και μέθοδο καλλιέργειας.⁴⁴ Και βέβαια, ας μην ξεχνάμε, ότι οι περιοχές αυτές ήταν οι πιο προσφάτως προσαρτημένες στην Ελλάδα και χαρακτηρίζονταν μεσοπολεμικά από τη κυριαρχία της μεγάλης ιδιοκτησίας στην οποία ερχόταν να προστεθεί το πρόβλημα τις εισροής προσφυγικών ροών από τη Μικρά Ασία, οι οποίες επηρέασαν αρκετά και τις βόρειες περιοχές της χώρας. Ωστόσο η εγκατάσταση προσφύγων δεν επηρέασε τις βόρειες περιοχές τόσο στην απασχόληση του αγροτικού πληθυσμού, όσο στη συμπεριφορά του, όπως θα δούμε κα παρακάτω. Διότι αντικειμενικά οι εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης ήταν αρκετές για την απασχόληση του συνόλου του αγροτικού πληθυσμού. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά και ο καθηγητής Β. Φίλιας σε σχετική μελέτη του: «η δημογραφική πίεση εμφανίζεται σαν στοιχείο δευτερογενές σε σχέση πάντοτε με τις γενικές οικονομικές συνθήκες, με τη γεωργική παραγωγή και τις τιμές των γεωργικών προϊόντων, με την

42 Ν. Π. Γλυτσός, *Περιφερειακές Ανισότητες στην Ελλάδα: δημογραφικά και οικονομικά χαρακτηριστικά*, ΚΕΠΕ, Αθήνα, 1988, σελ. 114

43 Στο ίδιο, σελ. 115

44 Στο ίδιο, σελ. 234

άνιση και αντισοικονομική κατανομή του γεωργικού κλήρου και τη χαμηλή παραγωγικότητα των εδαφών, σε σχέση με τη γενική οικονομική ανάπτυξη.»⁴⁵

Πάντως, παρόλο που έγιναν προσπάθειες για αναδιασμούς και ιδρύθηκε το 1929 Αγροτική Τράπεζα, κατάλοιπα της προπολεμικής περιόδου παρέμεναν και τη δεκαετία του 1950. Το κύριο πρόβλημα που μάστιζε τον αγροτικό πληθυσμό ήταν η υποαπασχόληση και τα απαρχαιωμένα μέσα καλλιέργειας. Τελικά, αν και μπορεί αυτές οι συνθήκες να ίσχυαν για το σύνολο του αγροτικού κόσμου, τα στοιχεία κατανομής του εισοδήματος δείχνουν την Ήπειρο και τη Θράκη να έχουν εισόδημα χαμηλότερο από το μέσο όρο της χώρας (1961) και το χαμηλότερο εισόδημα στην ηπειρωτική Ελλάδα, ενώ η Μακεδονία που παρουσιάζει το δεύτερο υψηλότερο εισόδημα το οφείλει στη Θεσσαλονίκη, η οποία και καλύπτει το χαμηλό επίπεδο του υπόλοιπου διαμερίσματος.⁴⁶

Ένα ακόμη στοιχείο που μαρτυρά το βιοτικό επίπεδο των κατοίκων κάθε περιοχής είναι η κατανάλωση ηλεκτρικού ρεύματος για οικιακή χρήση, που δείχνει τόσο τον εξηλεκτρισμό των περιοχών όσο και τη διάθεση συσκευών, οι οποίες καταναλώνουν ηλεκτρικό ρεύμα. Και σε αυτή την περίπτωση, τα διαμερίσματα της Θράκης, της Ηπείρου αλλά και της Θεσσαλίας, κατείχαν την τελευταία θέση, με την πρώτη να έχει κατά κεφαλήν κατανάλωση, ακόμα και το 1980, 67% μικρότερη από αυτή της Ανατολικής Στερεάς, τη δεύτερη 59% και την τρίτη 58%.⁴⁷

Εκτός όμως από τους οικονομικούς, αξίζει να αναφερθούμε και στους κοινωνικοπολιτικούς εκείνους παράγοντες που ενίσχυσαν το μεταναστευτικό ρεύμα κυρίως στη Βόρεια Ευρώπη. Ο Βασίλης Φίλιας χρησιμοποιεί σε μελέτη του τον ακριτικό νομό Φλώρινας για να βγάλει συμπεράσματα για τις περιοχές της Βόρειας Ελλάδας: «...παρατηρείται διαφορά κατεύθυνσης της μετανάστευσης μεταξύ γηγενών και πρόσφυγων. Οι γηγενείς κινούνται προς τις υπερπόντιες χώρες, οι πρόσφυγες καλύπτονται συνήθως από το ενδοευρωπαϊκό ρεύμα. Εξ άλλου, η ψυχολογική ετοιμότητα του γηγενούς πληθυσμού για μετανάστευση είναι πολύ μεγαλύτερη –ανεξάρτητα από την ύπαρξη «προγεφυρωμάτων»– από την ετοιμότητα του πρόσφυγα, που εξακολουθεί να ζει στο ψυχολογικό κλίμα ενός ολέθριου ξεριζώματος κι έχει ακόμα νωπή την αγωνία για σταθεροποίηση σε μια νέα πατρίδα.»⁴⁸ Γι αυτό συμπερασματικά η πρόσκαιρη ενδοευρωπαϊκή μετανάστευση φαντάζει πιο ήπια λύση από την υπερπόντια που είχε την τάση να είναι μόνιμη. Ο ίδιος συνεχίζει

45 Β. Φίλιας, «Μετανάστευση: αίτια και επιπτώσεις» στο *Προβλήματα κοινωνικού μετασχηματισμού*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1974, σελ. 187

46 Ήρα Εμκε-Πουλοπούλου, *Προβλήματα...*, ό.π., σελ. 156

47 Ν. Π. Γλυτσός, *Περιφερειακές Ανισότητες...*, ό.π., σελ. 240

48 Β. Φίλιας, «Η μετανάστευση Ελλήνων εργατών στη Δ. Γερμανία και οι συνέπειές της» στο *Προβλήματα κοινωνικού μετασχηματισμού*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1974, σελ. 256

αναφέροντας τόσο προβλήματα με τον κρατικό μηχανισμό λόγω της δίωξης τοπικών γλωσσικών ιδιωμάτων, όσο και της ύπαρξης ισχυρού εμφυλιακού κλίματος.

Ένα δεύτερο ερώτημα που χρειάζεται να απαντήσουμε είναι πώς οι περιοχές της Βόρειας Ελλάδας είναι πρώτες όχι μόνο στην αποστολή μεταναστών αλλά έχουν την πρωτοκαθεδρία και στη μετανάστευση προς τη Δυτική Γερμανία. Σε αυτή την περίπτωση εξετάζουμε περισσότερο τους πόλους έλξης μεταναστών. Αρχικά, από τον Πίνακα 6 βλέπουμε πως περιοχές όπως η Πελοπόννησος παραμένουν συνδεδεμένες με τους παραδοσιακούς προορισμούς υπερπόντιων χωρών αντί των ευρωπαϊκών. Αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στα μεταναστευτικά που εγκαταστάθηκαν εκεί από τις αρχές του 20ου, τα οποία λειτουργούν και σαν προγεφυρώματα και για αυτό το δεύτερο κύμα μετανάστευσης που ξεκινά ήδη από τα μέσα του 1950. Από την άλλη φαίνεται πως περιοχές όπως η Πελοπόννησος και η Δυτική Στερεά, αλλά και η Θεσσαλία και η Κρήτη έχουν, την περίοδο 1966-1970, μεγαλύτερο ποσοστό εκροής πληθυσμού προς εσωτερική μετανάστευση παρά προς εξωτερική.⁴⁹ Αυτό μπορεί ίσως να οφείλεται στο γεγονός ότι βρίσκονται πιο κοντά στην περιφέρεια της Αθήνας, η οποία απορροφά τη το μεγαλύτερο μέρος της εσωτερικής μετανάστευσης με αύξηση 44 χιλιάδων ατόμων ετησίως στην περίοδο 1956-1960 και 51 χιλιάδων ατόμων ετησίως την περίοδο 1966-1970 (36% της εσωτερικής μετανάστευσης). Τα αντίστοιχα ποσά εισροής για τη Θεσσαλονίκη, που αποτελεί το αστικό κέντρο του Βορρά, τις ίδιες περιόδους είναι 10 χιλιάδες και 17 χιλιάδες.⁵⁰ Η εσωτερική μετανάστευση προς την Αθήνα έχει να κάνει με τη δυνατότητα παροχής θέσεων εργασίας, το οποίο φαίνεται το 1971, όταν το ποσοστό στην περιφέρεια ανέρχεται μόλις στο 2,9%. Αυτό, όμως, πιθανόν να σημαίνει ότι οι πρώτες περιοχές που απέστειλαν μαζικά πληθυσμό προς την πρωτεύουσα απέκλεισαν την αποστολή προς απασχόληση από τα υπόλοιπα διαμερίσματα της χώρας.⁵¹

4.2 Σχέσεις μετανάστευσης - παλιννόστησης

Ο Ν. Γλυτσός συμπεραίνει, με βάση τις μετρήσεις μεταναστών και παλιννοστούντων, ότι στη χρονική διάρκεια από το 1960 μέχρι το 1964 η μετανάστευση είχε σχετικά βραχύτερη διάρκεια (2 με 4 χρόνια) απ' ότι στα επόμενα έτη μέχρι το 1973. Σίγουρα όμως, ο πρόσκαιρος χαρακτήρας της μετανάστευσης προς τη Δυτική Γερμανία παραμένει. Αυτή ήταν άλλωστε και η φύση της Διμερούς Συμφωνίας. Έτσι την αντιλαμβάνονταν και οι ίδιοι οι μετανάστες με όποια προβλήματα

49 Ν. Π. Γλυτσός, *Περιφερειακές Ανισότητες...*, ό.π., σελ. 116

50 Στο ίδιο

51 Στο ίδιο, σελ. 113

προσαρμογής δημιουργούσε αυτό στη συνείδησή τους. Η ανάπτυξη των μεταφορών και της επικοινωνίας σίγουρα συντόμευε τις χρονικές και ψυχολογικές αποστάσεις και κρατούσε τους μετανάστες σε στενή επαφή με την Ελλάδα.⁵² Σε αυτό συνέβαλε και η μικρή απόσταση μεταξύ των δύο χωρών.

Πάντως ο Γλυτσός υποστηρίζει πως, στην πρώτη περίοδο μετά την υπογραφή της Συμφωνίας (1960-1964), η εντονότερα πρόσκαιρη φύση «μπορεί να εξηγηθεί από το γεγονός ότι σε αυτά τα πρώτα έτη της μαζικής μετανάστευσης, ο ενθουσιασμός ήταν εντονότερος, οι προσδοκίες πλέον αισιόδοξες, ενώ η πληροφόρηση ήταν ελλιπής και η γνώση των γενικότερων συνθηκών εργασίας, διαβίωσης και δυνατοτήτων αποταμίευσης ανύπαρκτη, γιατί δεν υπήρχε προηγούμενη πρόσφατη εμπειρία».⁵³ Γι' αυτό την περίοδο αυτή παρατηρείται μεγαλύτερη συμμετοχή νεαρών ατόμων (ηλικίας 15 έως 29 ετών κατά το 62,4% επί του συνόλου) σε αντίθεση με το 1966 (48,6% επί του συνόλου) και το 1976 (44,3% επί του συνόλου). Ο ίδιος συνεχίζει εκτιμώντας πως «τόσο η προετοιμασία χωρίς πλήρη επίγνωση των σχετικών συνθηκών για την πρώτη επαφή με το εξωτερικό των σύγχρονων «πρωτοπόρων» μεταναστών, μαζί με μια τάση υπερεκτίμησης των δυνατοτήτων που θα παρείχαν οι χώρες εισδοχής τους για συσσώρευση κεφαλαίου, καθώς επίσης και η οικογενειακή κατάσταση τους, να ευνόησαν τη μετακίνηση στην περίοδο αυτή, του τύπου «ανυπόμονου μετανάστη» με το βραχύ χρονικό ορίζοντα και την προσδοκία του γρήγορου κέρδους».⁵⁴ Το ίδιο επιβεβαιώνει και το περιοδικό «Εποχές» σε άρθρο του «Μετανάστευση: ευλογία ή κατάρα», το 1965.⁵⁵

Αντίθετα τα επόμενα χρόνια, και ειδικά από το 1970 και μετά υπήρχε εμπειρία, η οποία μεταφερόταν από τους παλιννοστούντες, και σχετιζόταν με τις οικονομικές, κοινωνικές και ψυχολογικές συνθήκες στη χώρα υποδοχής. Οι μετέπειτα μετανάστες (είτε πρόκειται για αυτούς που έφευγαν για δεύτερη φορά είτε για νέους) αποφάσιζαν βασισμένοι σε μια πληρέστερη πληροφόρηση που ίσως να έκανε τις προοπτικές λιγότερο αισιόδοξες. Ο Γλυτσός αναφέρει: «...η μετανάστευση

52 Το περιοδικό «Εποχές» δίνει παραδείγματα διατήρησης επαφής όπως η επίσκεψη κατά τις διακοπές του Πάσχα ή των Χριστουγέννων, η περίπτωση εκλογών ή οικογενειακών υποθέσεων, αλλά και η επικοινωνία μέσω αεροπορικού ταχυδρομείου, εφημερίδων, μέσω ραδιοφώνου και τηλεόρασης: Ηλ. Δημητράς, «Η μετανάστευσις...», *ό.π.*, τ. 21 (1965), σελ. 8

53 Ν. Π. Γλυτσός, *Θεωρητική και εμπειρική ανάλυση...*, *ό.π.*, σελ. 79

54 Στο ίδιο, σελ. 80

55 «Κατά κανόνα οι υποψήφιοι μετανάστες δεν είναι καθόλου καλά πληροφορημένοι για τις συνθήκες εργασίας και διαβίωσης στη Δυτική Ευρώπη... Γι' αυτό, το μεγάλο μέρος των μεταναστών, όταν φθάνει στην χώρα προορισμού νοιώθει απογοήτευση που πολλές φορές το οδηγεί σε διαμαρτυρίες, στάσεις, ταραχές και δημιουργεί το πρώτο κύμα επιστροφής στην πατρίδα. Βασική αιτία απογοήτευσης είναι η τακτική των διαφόρων πληροφοριοδοτών να επιμένουν στα πλεονεκτήματα της μετανάστευσης και να αποσιωπούν τα μειονεκτήματά της για το μετανάστη. Προβάλλονται τα μεγάλα ημερομίσθια του εξωτερικού χωρίς να δίνεται η συμπληρωματική πληροφορία πως στις μεγάλες αμοιβές αντιστοιχεί μεγάλο κόστος ζωής, πως οι στεγαστικές συνθήκες είναι κακές, πως η κοινωνική προσαρμογή απαιτεί σκληρές θυσίες από τους μετανάστες.» Ηλ. Δημητράς, «Η μετανάστευσις...», *ό.π.*, τ. 21 (1965), σελ. 13

έγινε περισσότερο εκλογικευμένη, με αποτέλεσμα να μεταναστεύσουν άτομα που διακρίνονταν από μεγαλύτερο ρεαλισμό, καλύτερα ενημερωμένα, κάπως μεγαλύτερης ηλικίας, που συχνά μετανάστευαν μαζί με μέλη της οικογένειάς τους.»⁵⁶ Και συνεχίζει υποστηρίζοντας ότι αυτό το «συνετό» είδος μετανάστη δεν τοποθετούσε αυστηρά χρονικό περιορισμό στην παραμονή του στο εξωτερικό (κατά μέσο όρο έφτανε τα 5 χρόνια, λαμβάνοντας υπόψη ότι κάποιοι εγκαταστάθηκαν μόνιμα, ενώ υπήρξε και ένας μεγάλος αριθμός που επέστρεψε στην πατρίδα του μετά την κρίση του 1973).

Όσο για την ενδιάμεση περίοδο 1965-1970, παρατηρούμε ότι χαρακτηρίζεται από μετανάστες που είναι μεν πληροφορημένοι για την κατάσταση στη Γερμανία, πλην όμως δεν μπορούσαν να βγάλουν ασφαλές συμπέρασμα.⁵⁷ Είναι ίσως η περίοδος της μεγαλύτερης αβεβαιότητας κατά την οποία οι μετανάστες δεν έχουν σαφές χρονικό όριο σαν σχέδιο κατά την αναχώρησή τους, αλλά μεταναστεύουν με μεγαλύτερη μαζικότητα. Η κατάληξη είχε να κάνει περισσότερο με το αν είχαν φτάσει τον οικονομικό στόχο συγκέντρωσης κεφαλαίου, ενώ παράγοντας αποσταθεροποίησης του όποιου σχεδίου υπήρξε και η κρίση του 1967. Στην ελαστικότητα αυτή συνέβαλε και το γεγονός ότι πολλοί μετακινούνταν μαζί με την οικογένειά τους, οπότε η δέσμευση χρονικώς καθορισμένης επιστροφής στην πατρίδα λιγόστευε. Γενικά το 1968 το ποσοστό των μεταναστών που ήταν κάτω από 2 χρόνια στη Γερμανία ήταν 11%, από 2 έως 4 χρόνια το 29,5%, από 4 έως 7 το 43%, και από 7 χρόνια και πάνω το 16,5%.⁵⁸

Ωστόσο, η πληρέστερη πληροφόρηση για τις συνθήκες στη Γερμανία, μπορεί να επηρέαζε τη σύνθεση του μεταναστευτικού ρεύματος, δεν αποθάρρυνε όμως την αποδημία, και αυτό φαίνεται από τον συνεχώς αυξανόμενο αριθμό μεταναστών. Και αυτό οφειλόταν στους δευτερογενείς παράγοντες της μετανάστευσης που συνδέονταν με τον πρωταρχικό, δηλαδή τον οικονομικό. Παράγοντας που έπαιζε ενισχυτικό ή επιταχυντικό ρόλο ήταν καταρχάς το παράδειγμα των πρώτων μεταναστών, οι οποίοι όχι μόνο απολάμβαναν αναβαθμισμένο κοινωνικό κύρος λόγω της αύξησης του εισοδήματός τους, αλλά αποτελούσαν και προγεφύρωμα για τα συγγενικά ή άλλα γειτονικά άτομα (για πρόσκληση προς εργασία, βοήθεια στην προσαρμογή, βοήθεια με τη γλώσσα). Άλλοι παράγοντες ήταν τα πλεονεκτήματα σταθερού ωραρίου, σταθερού εισοδήματος και της κοινωνικής ασφάλισης. Και βέβαια σε ορισμένες περιπτώσεις, κυρίως στη Βόρεια Ελλάδα, είχε παρατηρηθεί το φαινόμενο ντόμινο, όπου επειδή τα μεταναστεύοντα μέλη μιας κοινότητας υπερείχαν όσων

56 Ν. Π. Γλυτσός, *Θεωρητική και εμπειρική ανάλυση...*, ό.π., σελ. 81

57 Στο ίδιο, σελ. 82

58 Απόδημοι Έλληνες, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1972, σελ. 47

παρέμεναν πίσω, η κοινότητα ερήμωνε, και οι εναπομείναντες κάτοικοι αναγκάζονταν είτε να ακολουθήσουν είτε να μετακινηθούν σε γειτονικά χωριά.⁵⁹

Σημαντικό πάντως στοιχείο, ανά περίοδο, δείχνει να είναι η μετακίνηση των εξαρτημένων μελών της οικογένειας μαζί με τα εργαζόμενα μέλη. Συνεπώς, σύμφωνα με τον Γλυτσό «η έλλειψη στενής συσχέτισης μεταξύ μετανάστευσης 1965-1970 και παλιννόστησης 1968-1973 ή και 1970-1975 προς και από τη Δυτική Γερμανία μπορεί ίσως να δικαιολογηθεί από το γεγονός ότι η οικογενειακή κατάσταση των μεταναστών και τα εξαρτημένα μέλη των οικογενειών τους διαφοροποιούνται σημαντικά μεταξύ των ετών 1965-1970 και της πρώτης περιόδου της μετανάστευσης 1960-1964. Αυτό μπορεί να συναχθεί από τα εξής δεδομένα: στην περίοδο 1960-1964 το ποσοστό των θηλέων (ως δείκτης οικογενειακής μετανάστευσης) ήταν για τις χώρες της Ευρώπης και, τηρουμένων των αναλογιών, ουσιαστικά για τη Δυτική Γερμανία, πολύ μικρότερο από ότι στην περίοδο 1965-1970 (20% - 35,8% έναντι 42,1% - 47,2%).»⁶⁰ Έτσι μπορούμε να υποθέσουμε πού περίπου βρίσκεται η καμπή κατά την οποία αρχίζουν να μετακινούνται οικογένειες για να επανενωθούν με τους αρχικούς μετανάστες. Ωστόσο, η μετακίνηση γυναικείου πληθυσμού, δεν μπορεί από μόνη της να μας δώσει τα στοιχεία που χρειαζόμαστε για την οικογενειακή επανένωση. Είναι βέβαια αξιοσημείωτο ότι, το 1963, το 38% των Ελλήνων μεταναστών ήταν γυναίκες (σε αντίθεση με τις Ιταλίδες που ανέρχονταν σε 10% των Ιταλών μεταναστών, ή τις Ισπανίδες που ανέρχονταν στο 25%) αλλά αυτό μπορεί απλώς να εξέφραζε τη δυσχερή θέση που βρισκόταν η ελληνική οικογένεια της υπαίθρου, όπου μπορεί ο άντρας να παρέμενε στην Ελλάδα για τις βαριές γεωργικές εργασίες και η γυναίκα να μετανάστευε για να κερδίσει ένα εισόδημα.⁶¹ Γι αυτό αξιοποιούμε την απογραφή της Δυτικής Γερμανίας το 1968, η οποία δείχνει ότι, το 61% των Ελλήνων μεταναστών έχουν εγκατασταθεί μαζί με τη σύζυγο, το 17% χωρίς αυτή, και το 22% είναι άγαμοι. Και η οικογενειακή επανένωση φαίνεται αν συνδυάσουμε το στοιχείο ότι το 94% των Ελλήνων είναι παντρεμένοι με Ελληνίδα και το 6% με Γερμανίδα.⁶²

4.3 Το νομικό πλαίσιο της μετακίνησης

Ο τρόπος με τον οποίο οι μετανάστες εισέρχονταν στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, επηρέαζε όχι μόνο την εργασιακή προοπτική αλλά και την ίδια τη δυνατότητα

59 Παραδείγματα απειλής αφανισμού αποτέλεσαν οι ημιορεινές κοινότητες Παρορείου και Πρώτης, στο νομό Φλώρινας: Β. Φίλιας, «Η μετανάστευση Ελλήνων...», ό.π., σελ. 257, 259

60 Ν. Π. Γλυτσός, *Θεωρητική και εμπειρική ανάλυση...*, ό.π., σελ. 69

61 Β. Φίλιας, «Η μετανάστευση Ελλήνων...», ό.π., σελ. 243

62 *Απόδημοι Έλληνες*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1972, σελ. 47

παραμονής στη χώρα. Φυσικά οι μετανάστες που ταξίδευαν για δουλειά στη Γερμανία μέσω των αρμόδιων γραφείων ευρέσεως εργασίας, που είχαν εγκατασταθεί στην Ελλάδα, ήταν πιθανότερο να εξασφαλίσουν τη σταθερότητα της θέσης εργασίας και συνεπώς της άδειας παραμονής, η οποία συνδεόταν με την άδεια εργασίας. Ωστόσο, ήταν αρκετοί αυτοί που, μην μπορώντας για ποικίλους λόγους να βρουν με επίσημο τρόπο δουλειά στη Γερμανία, επέλεξαν άτυπες οδούς που επιφύλασσαν κινδύνους μεγαλύτερης εκμετάλλευσης, απουσίας πρόσβασης σε κοινωνικές παροχές αλλά και πιθανής απέλασης.

4.3.1 Η φάση της επιλογής

Σύμφωνα με το Άρθρο 4 της διμερούς Συμφωνίας, το Ομοσπονδιακό Ίδρυμα είχε την αρμοδιότητα να ανακοινώνει με έκθεση στο ελληνικό Υπουργείο Εργασίας σε ποιούς οικονομικούς κλάδους και σε ποιά συγκεκριμένα επαγγέλματα υπήρχαν διαθέσιμες θέσεις εργασίας και πόσες. Η έκθεση εκδιδόταν με συγκεκριμένους όρους του τύπου εργασίας, των απαιτούμενων επαγγελματικών δεξιοτήτων μέχρι και τη διάρκειά της.⁶³

Από τη μεριά του, το Υπουργείο Εργασίας, σύμφωνα με το Άρθρο 6, έπρεπε να ανακοινώνει στο Ίδρυμα εάν, και κατά πόσο, υπήρχαν διαθέσιμοι Έλληνες εργαζόμενοι για τις παραπάνω προσφορές. Παράλληλα, ήταν επιφορτισμένο και με το καθήκον να παρέχει λίστα με Έλληνες που αιτούνταν να δουλέψουν στη Γερμανία και δεν υπήρχε στην παρούσα στιγμή διαθέσιμη θέση που να αντιστοιχεί στις ειδικότητές τους. Το Ίδρυμα θα λάμβανε υπόψη του τις εμπειρικές ή επαγγελματικές ικανότητες των αιτούντων και θα προσπαθούσε να βρει κατάλληλη θέση γι' αυτούς. Συνεπώς σε αυτή τη λίστα συσσωρεύονταν όλο εκείνο το ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό, που προερχόταν από αγροτικές περιοχές και που όμως είχε τη δυνατότητα να στελεχώσει κενές θέσεις εργασίας στη Γερμανία.⁶⁴

Ενδιαφέρον έχει και το Άρθρο 8, το οποίο έδινε τη δυνατότητα στους γερμανούς εργοδότες να ζητούν ονομαστικά Έλληνες εργαζόμενους «βάσει προσωπικών σχέσεων». Το Υπουργείο Εργασίας και η Γερμανική Επιτροπή καλούνταν, μάλιστα, να απλοποιήσουν τη διαδικασία επιλογής σε μια τέτοια περίπτωση. Αυτό σημαίνει ότι ο εργοδότης μπορούσε να εξασφαλίσει την επαναπρόσληψη ενός εργαζόμενου μετά τη λήξη της σύμβασής του, κάτι που μπορούσε να οδηγήσει σε σχέση αμοιβαίας συνεργασίας ή και εκβιαστικής πελατειακής σχέσης, ανάλογα την περίπτωση. Σήμαινε επίσης ότι ένας εργαζόμενος είχε τη δυνατότητα να φέρει, σε συνεννόηση με τον εργοδότη του, ένα συγγενικό πρόσωπο στον ίδιο χώρο εργασίας, χωρίς ο δεύτερος να περάσει από τον έλεγχο της

63 Σ. Κλαδάς, *Τα θέματα...*, ό.π., σελ. 68

64 Στο ίδιο, σελ. 69

Γερμανικής Επιτροπής.⁶⁵ Για όλες τις υπόλοιπες αιτήσεις, που γίνονταν μέσω των Γερμανικών Επιτροπών, οι εργοδότες είχαν τη δυνατότητα να τις εξετάσουν και να τις εγκρίνουν οι ίδιοι ή να μεταβιβάσουν τη λήψη της απόφασης στην Επιτροπή (Άρθρο 10).⁶⁶

Στο άρθρο 10 αποτυπώνεται πιο καθαρά ο τρόπος εξέτασης της καταλληλότητας των υποψηφίων. Βασικός σταθμός πριν την επιλογή από τη Γερμανική Επιτροπή, ήταν ο έλεγχος των επαγγελματικών δεξιοτήτων και κατάστασης της υγείας τους. Ειδικά για τους ανειδίκεντους εργάτες που προορίζονταν για αντίστοιχες θέσεις, η υγεία ήταν το σημαντικότερο.⁶⁷

Αν οι υποψήφιοι δεν επιλέγονταν για τη θέση που είχαν αιτηθεί, αλλά παρόλα αυτά κρίνονταν κατάλληλοι εργασίας, τους γινόταν πρόταση για άλλη θέση.

4.3.2 Η φάση του ταξιδιού

Το Άρθρο 13 όριζε τη διαδικασία της μετακίνησης: «Η Γερμανική Επιτροπή θα οργανώνει εν συνεργασία μετά του Ελληνικού Υπουργείου Εργασίας και των περιφερειακών αυτού Υπηρεσιών την μετακίνηση των Ελλήνων εργαζομένων εκ των εν συνεννόησει μετά των προαναφερθεισών ελληνικών αρχών ορισθέντων τόπων αναχωρήσεως προς τους εκάστοτε τόπους εργασίας εις την Ομοσπονδιακήν Δημοκρατίαν της Γερμανίας. Αυτή θα φροντίζει όπως οι εργαζόμενοι, αναλόγως της διαρκείας του ταξιδιού των, λαμβάνουν επαρκείς προμηθείας δια το ταξίδιον ή ανάλογον χρηματικόν ποσόν.

Τα έξοδα ταξιδιού του εργαζομένου από τα ελληνικά σύνορα μέχρι του τόπου απασχολήσεως, ως και τα έξοδα προμηθειών ταξιδιού⁶⁸, θα προκαταβάλλονται υπό του Ομοσπονδιακού Ιδρύματος και θα πληρώνονται υπό των ενδιαφερομένων εργοδοτών διά της καταβολής ποσού εξόδων κατ' αποκοπήν εις το Ομοσπονδιακόν Ίδρυμα.

65 Παράδειγμα έχουμε από προσωπική μαρτυρία στην έρευνα του καθηγητή Kolodny: «Το 1962 ο αδελφός του Δημήτρη, που βρισκόταν στη Γερμανία, του έστειλε ένα συμβόλαιο εργασίας σ' ένα εργοστάσιο βερνικοχρωμάτων στα περίχωρα της Στουτγάρδης.»: E. Kolodny, *Η Σαμοθράκη στις όχθες του Νέκαρ. Έλληνες μετανάστες στη Στουτγάρδη*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1985, σελ. 56

66 Στο ίδιο σελ. 70

67 «Ο αυτοματισμός καθιστά δυνατό, να δουλέψουν παραγωγικά ακόμη και ανειδίκευτοι νεολαίοι χωρίς [σ.σ. να μιλούν] ξένη γλώσσα. Περισσότερα από τα μισά αλλοδαπά χέρια δουλεύουν στον υψηλής τεχνολογίας κλάδο παραγωγής σιδήρου και μετάλλων καθώς και στην μεταποιητική βιομηχανία. Για παράδειγμα, το εργοστάσιο της Ford στην Κολωνία αναφέρει: «Δεν απαιτούμε δεξιότητες, ψάχνουμε μόνο για υγιείς ανθρώπους που να μπορούν να μάθουν κάτι.» Η χαλυβουργία "Salzgitter" πρόσφατα ζήτησε «75 εργάτες ηλικίας 21 έως 35 ετών» από την Τουρκία. Δεν χρειάζονταν ειδικές γνώσεις. Χρειάζονταν μονάχα να είναι σωματικής υγιείς και σθεναροί εργάτες που να πληρούν τις προϋποθέσεις για δραστηριότητα στη βαριά βιομηχανία.»: «Gastarbeiter: Per Moneta», *ό.π.*, <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-46175674.html> (πρόσβαση στις 31/10/2017)

68 Εννοούνται τρόφιμα για τους μετανάστες καθώς το ταξίδι διαρκούσε μέρες. Τα τρόφιμα διέφεραν ανάλογα με την εταιρία αλλά συνήθως εμπεριείχαν κονσέρβες και ξηρά τροφή: Γ. Ξ. Ματζουράνης, *Μας λένε γκασταρμπαίτερ*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1977, σελ. 22

Η ανάληψις των εξόδων επιστροφής των Ελληνικών εργαζομένων δύναται να συμφωνήται μεταξύ του εργοδοτού και του Έλληνος εργαζομένου. Εις περίπτωσιν καθ' ην ο εργοδότης είναι διατεθειμένος να αναλάβη τας δαπάνας ταύτας, δέον να ορισθούν εις την ατομικήν σύμβασιν εργασίας αι προϋποθέσεις και η έκτασις της αναλήψεως των δαπανών.»

Σύμφωνα με το παραπάνω άρθρο, λοιπόν, η οργάνωση του ταξιδιού ήταν αρμοδιότητα των κρατικών φορέων της Γερμανίας και της Ελλάδας με την οικονομική υποστήριξη από τους εργοδότες που θα επωφελούνταν από την εισαγωγή εργατικού δυναμικού. Ο τόπος αναχώρησης που αναφέρεται, αρχικά, ήταν ο Πειραιάς. Από εκεί το πλοίο «Κολοκοτρώνης»⁶⁹ μετέφερε τους μετανάστες στο Μπρίντιζι της Ιταλίας, οι οποίοι στη συνέχεια έφταναν με τρένο στο σταθμό του Μονάχου, από όπου τους παραλάμβαναν οι εκπρόσωποι των εταιριών για να τους μεταφέρουν πάλι με τρένο στη πόλη εργασίας τους.⁷⁰ Αν και τα έξοδα ταξιδιού, από την Ελλάδα έως την πόλη εργασίας στη Δυτική Γερμανία, ήταν καλυμμένα, δεν ίσχυε το ίδιο και για την μετακίνηση από την οικία του μετανάστη έως το σημείο που όριζε η Επιτροπή ως «τόπο αναχωρήσεως». Η μετακίνηση στο εσωτερικό της Ελλάδας ήταν από μόνη της ένα εμπόδιο για τους μετανάστες, καθώς εκτός από χρονοβόρα ήταν και πολύ δαπανηρή, ανάλογα με τον τόπο καταγωγής.⁷¹ Έτσι από το 1964 εγκαινιάστηκε και σιδηροδρομική γραμμή από τη Θεσσαλονίκη απευθείας στο Μόναχο μέσω Γιουγκοσλαβίας, για να διευκολύνει το πλήθος μεταναστών που αναχωρούσε από τη Βόρεια Ελλάδα.⁷² Το φθινόπωρο του ίδιου έτους, και ύστερα από αίτημα του προέδρου του Ομοσπονδιακού Οργανισμού Απασχόλησης και Ασφάλισης Ανεργίας, τα δρομολόγια υπέστησαν τροποποιήσεις. Συγκεκριμένα κατά τους χειμερινούς μήνες, η μετακίνηση προς Γερμανία γινόταν μόνο μέσω της σιδηροδρομικής οδού Θεσσαλονίκη-Βελιγράδι-Μόναχο, επειδή ο χειμώνας έκανε δύσκολο το ταξίδι τόσο στη θάλασσα όσο και στις Άλπεις. Τους υπόλοιπους μήνες λειτουργούσε ταυτόχρονα και το δεύτερο δρομολόγιο Πειραιάς-Μπρίντιζι-Μόναχο.⁷³

69 Έλληνας ναυπηγός περιγράφει την κατάσταση του καραβιού: «Αυτό το καράβι το ξέρω πολύ καλά και το γνωρίζω γιατί του κάναμε και επισκευή στα ναυπηγεία... Τέτοιο σαπιοκάραβο δεν έχω ξαναδεί. Μπάλωμα απάνω στο μπάλωμα είναι... Μέσα στο μηχανοστάσιο από παντού έχει ρήγματα. Πολλές φορές έχω κατέβει και έχω κολλήσει τα ρήγματα αυτά.» Γ. Ξ. Ματζουράνης, *Μας λένε γκασταρμπάιτερ*, ό.π., σελ. 150

70 Γ.Ξ. Ματζουράνης, *Έλληνες εργάτες...*, ό.π., σελ. 54-55

71 Από μαρτυρίες που συγκέντρωσε ο Ματζουράνης: «Μερικοί που τους κόβανε οι γιατροί καθότανε στη σκάλα και κλαίγανε γιατί είχανε πουλήσει στο χωριό το έχει τους και δεν είχανε τώρα πού να πάνε γιατί τα είχανε ξοδέψει όλα.» Γ. Ξ. Ματζουράνης, *Μας λένε γκασταρμπάιτερ*, ό.π., σελ. 21

72 Υπουργείο Εργασίας, Αριθμός Πρωτοκόλλου 106301. Στο ίδιο έγγραφο αναφέρεται η επιθυμία του Υπουργείου να καλύπτονται τα έξοδα ταξιδιού των μεταναστών, από τους εργοδότες, μετρώντας ως αφετηρία την οικία τους και όχι τον Πειραιά. Δεν γνωρίζουμε εάν ικανοποιήθηκε το αίτημα: Σ. Κλαδάς, *Τα θέματα...*, ό.π., σελ. 97

73 Στο ίδιο, σελ. 98

4.4 Εγκατάσταση

Πού εγκαθίστανται όμως οι Έλληνες από τη στιγμή της άφιξής τους; Η Γερμανία, ως ομοσπονδιακό κράτος, έχει την ιδιαιτερότητα των κρατιδίων, το οποίο σημαίνει ότι η οικονομική δραστηριότητα δεν συγκεντρώνεται σε μερικά σημεία της χώρας, τα οποία αποτελούν και τις βιομηχανικές ζώνες, αλλά μάλλον το κάθε κρατίδιο διαθέτει τη δική του. Μεταξύ των κρατιδίων υπάρχει ανισόμετρη ανάπτυξη, και άρα ανταγωνισμοί, όμως η Ομοσπονδιακή κυβέρνηση υπάρχει ακριβώς για να αμβλύνει τις διαφορές. Εκτός από την διαμοιρασμένη σε κρατίδια οικονομική δραστηριότητα, οι βιομηχανικές μονάδες δεν στήνονταν απαραίτητα μέσα σε μεγάλα αστικά κέντρα. Ένα σύνηθες φαινόμενο ήταν η εταιρία να στήνει τη μονάδα της σε ένα μέρος και ύστερα η περιοχή γύρω της να διαμορφώνεται αντίστοιχα (οδικά δίκτυα, πόλεις, υποδομές κλπ). Έτσι δεν είναι τυχαίο ότι, αν κανείς κοιτάξει το χάρτη της Γερμανίας, θα αντικρίσει πολλές διάσπαρτες κωμοπόλεις των πέντε με δέκα χιλιάδων κατοίκων, κοντά η μία στην άλλη, που απασχολούνται ως επί το πλείστον μέχρι και σήμερα σε κάποια μεγάλη βιομηχανική μονάδα (βλέπε MIELE, AUDI, KRUPP κ.α.). Έτσι και οι Έλληνες εργάτες, όταν καταφθάνουν στην ΟΔΓ, δεν εγκαταστάθηκαν μόνο στα μεγάλα κέντρα όπως το Μόναχο, τη Φρανκφούρτη ή το Αμβούργο αλλά διασκορπίστηκαν σε πολλές μεγάλες και μικρές πόλεις όλων των κρατιδίων (Βλέπε Πίνακα 8). Στοιχεία για την παρουσία Ελλήνων σε πληθώρα πόλεων και κωμοπόλεων έχουμε και από τις κοινότητες και τους συλλόγους που δημιουργήθηκαν στις περισσότερες από αυτές. Ωστόσο έχουμε και καταγεγραμμένα αριθμητικά στοιχεία ανά κρατίδιο.

Τα κρατίδια στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας ήταν 10 συν το Δυτικό Βερολίνο. Καθένα είχε (και έχει) τη δική του Βουλή, τα δικά του υπουργεία και, με μικρή διαφορά, τους δικούς του νόμους. Μια χαρακτηριστική τακτική μάλιστα που είχε (και έχει) η Ομοσπονδιακή κυβέρνηση ήταν να δίνει κατεύθυνση για την ψήφιση ενός νόμου σε ένα από τα κρατίδια σαν δοκιμή και μετά να το γενικεύει στα υπόλοιπα. Τέτοια τακτική εφάρμοσε και με νομοσχέδια σχετικά με τους μετανάστες, όπως θα δούμε και παρακάτω.

Για τον καλύτερο προσανατολισμό του αναγνώστη, παραθέτουμε τον Χάρτη 1 και τους Πίνακες 7 και 8, που δείχνουν την κατανομή Ελλήνων εργατών ανά περιοχή. Η εργασία κάνει συχνά αναφορά σε πόλεις και κρατίδια που κρατούν τη δική τους ιστορία και είναι καλό να υπάρχει μια εικόνα για το πού βρίσκονται.

Χάρτης 1

Κρατίδια και πόλεις της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας

Πίνακας 7

	Κρατίδιο	Ενδεικτικές Πόλεις
1	Βαυαρία	Μόναχο, Νυρεμβέργη
2	Βόρεια Ρηνανία – Βεστφαλία	Βόννη, Ντίσελντορφ, Κολωνία, Μπίλεφελντ, Έσσεν,
3	Κάτω Σαξονία	Ανόβερο
4	Βάδη – Βυρτεμβέργη	Στουτγάρδη, Φράιμπουργκ
5	Έσση	Φρανκφούρτη, Ντάρμστατ, Κάσελ
6	Ρηνανία – (Παλατινάτο)	Μάιντς
7	Σλέσβιχ - Χόλσταϊν	Κίελο, Λίμπεκ
8	Σάαρλαντ	Σάαρμπρυκεν
9	Αμβούργο	Αμβούργο
10	Βρέμη	Βρέμη

Διαμοιρασμός Ελλήνων μεταναστών σε αστικά κέντρα και περιφέρειες της Γερμανίας

Πίνακας 8

	Κρατίδια	Συγκέντρωση Ελλήνων		
1	Βαυαρία	Μόναχο 41%	Νυρεμβέργη 22%	λοιπή περιοχή 37%
2	Βόρεια Ρηνανία – Βεστφαλία	Βόννη 6%	Ντίσελντορφ 11%	Κολωνία 6,5%
		Μπίλεφελντ 5%	Έσσεν 1%	λοιπή περιοχή 70,5%
3	Κάτω Σαξονία - Βρέμη	Ανόβερο 34%	Βρέμη 5,5%	λοιπή περιοχή 60,5%
4	Βάδη – Βυρτεμβέργη	Στουτγάρδη 29%	Φράιμπουργκ 1%	λοιπή περιοχή 70%
5	Έσση	Φρανκφούρτη 31%		Ντάρμστατ 25%
		Κάσελ 2%		λοιπή περιοχή 58%
6	Ρηνανία – (Παλατινάτο) - Σάαρλαντ	Μάιντς 16%	Σάαρμπρυκεν 2%	λοιπή περιοχή 82%
7	Σλέσβιχ – Χόλσταϊν - Αμβούργο	Κίελο 1%		Λίμπεκ 11%
		Αμβούργο 65%		λοιπή περιοχή 23%

Πηγή: Απόδημοι Έλληνες, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1972, σελ. 49 - 50

Κατανομή Ελλήνων εργατών ανά περιοχή: 1964

Πίνακας 9

Κρατίδιο	Εργάτες
Βόρειος Ρηνανία - Βεστφαλία	43.000
Βάδη - Βυρτεμβέργη	30.000
Βαυαρία	23.000
Έσση	12.000
Χόλσταϊν, Αμβούργο, Κάτω Σαξονία, Βρέμη ⁷⁴	11.000
Ρηνανία, Σάαρλαντ ⁷⁵	3.000
Δυτικό Βερολίνο	1.000

Πηγή: Λ. Πολυχρόνης, *Προβλήματα των εν Δυτική Γερμανία Απασχολουμένων Ελλήνων Εργατών*, Υπουργείο Εργασίας, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1964, σελ. 32

Κατανομή Ελλήνων εργατών ανά περιοχή: 1966 - 1967

Πίνακας 10

Κρατίδιο	Εργάτες 1966 / 1967
Βόρειος Ρηνανία - Βεστφαλία	65.080 / 47.166
Βάδη - Βυρτεμβέργη	50.946 / 40.580
Βαυαρία	34.872 / 25.806
Έσση	18.762 / 13.682
Χόλσταϊν, Αμβούργο, Κάτω Σαξονία, Βρέμη ⁷⁶	18.266 / 11.890
Ρηνανία, Σάαρλαντ ⁷⁷	4.202 / 2.842
Δυτικό Βερολίνο	2.487 / 2.259

Πηγή: *Απόδημοι Έλληνες*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1972, σελ. 49-50

74 Ο Πολυχρόνης συμπύσσει τέσσερα ολόκληρα κρατίδια (δύο από τα οποία είναι μικροκρατίδια για την ακρίβεια) σε έναν αριθμό μάλλον χάριν συντομίας, επειδή οι εργαζόμενοι σε κάθε ένα από αυτά ήταν λίγοι και διασκορπισμένοι. Παρόλα αυτά χάνουμε την ευκαιρία να δούμε πόσοι περίπου ζούσαν στο Αμβούργο, μια πόλη η οποία, από διάφορες πηγές ξέρουμε, ότι είχε αρκετά μεγάλη συγκέντρωση Ελλήνων.

75 Ο Πολυχρόνης κάνει και δεύτερη σύμπτυξη δύο κρατιδίων μάλλον για τους ίδιους λόγους.

76 Προκειμένου να μπορούμε να συγκρίνουμε τα στοιχεία, κάνουμε την σύμπτυξη που κάνει και ο Πολυχρόνης στον Πίνακα 9. Κανονικά η έκθεση του ΕΚΚΕ «Απόδημοι Έλληνες» μας δίνει ξεχωριστά το Χόλσταϊν – Αμβούργο (5.223/4.093) και ξεχωριστά την Κάτω Σαξονία – Βρέμη (13.043/7.797)

77 Η δεύτερη σύμπτυξη ισχύει και στην έκθεση του ΕΚΚΕ. Δεν έχουμε ξεχωριστά στοιχεία.

Κατανομή Ελλήνων εργατών ανά περιοχή: 1971⁷⁸

Πίνακας 11

Κρατίδιο	Εργάτες
Βόρειος Ρηνανία - Βεστφαλία	91.346
Βάδη - Βυρτεμβέργη	67.833
Βαυαρία	48.220
Έσση	25.176
Χόλσταϊν, Αμβούργο, Κάτω Σαξονία, Βρέμη⁷⁹	24.063
Ρηνανία, Σάαρλαντ⁸⁰	6.390
Δυτικό Βερολίνο	5.625

Πηγή: Γεράσιμος Στεφανάτος, «Ζητήματα συνδικαλιστικής δράσης των Ελλήνων μεταναστών στη Δυτική Γερμανία», *Μηνιάτικο πολιτικό θεωρητικό περιοδικό: Νέος Κόσμος*, τ. 4 (1972), ΚΕ του ΚΚΕ, σελ. 24

Συγκρίνοντας τον Πίνακα 9 και 11 βλέπουμε ότι, ο αριθμός των μεταναστών που μένουν και εργάζονται στη Γερμανία, μέσα σε 7 χρόνια, σχεδόν διπλασιάζεται σε κάθε κρατίδιο. Η μόνη εξαίρεση είναι το Δυτικό Βερολίνο, όπου η συγκέντρωση ελληνικού πληθυσμού εκτοξεύεται στο πενταπλάσιο. Ενδιαφέρον δεν έχει μόνο να δούμε την συνολική αύξηση των Ελλήνων εργατών στη Δυτική Γερμανία, αλλά και την κατανομή τους σε περιοχές σε πλήρη αντιστοιχία με το πέρας των χρόνων. Αυτό έχει να κάνει με δύο βασικούς παράγοντες. Πρώτον, η συγκέντρωση ξένων εργατών δείχνει ουσιαστικά πού είναι συγκεντρωμένες οι μεγάλες παραγωγικές μονάδες, και άρα πού συγκεντρώνονται οι περισσότεροι εργάτες για να δουλέψουν. Δεύτερον, η επακόλουθη μετανάστευση των πρώτων «πρωτοπόρων» χτίζεται πάνω στην ήδη υπάρχουσα. Είτε επίσημα, μέσω των Γραφείων Ευρέσεως εργασίας και τις προσκλήσεις κατευθείαν από εργοδότες, είτε ανεπίσημα, φαίνεται ότι οι νέοι μετανάστες έρχονται να συναντήσουν γνωστούς τους που είναι ήδη εκεί. Τέλος ο Πίνακας 10 μας δείχνει τον αντίκτυπο που είχε η οικονομική κρίση του 1966-67 στη συγκέντρωση Ελλήνων μεταναστών.

⁷⁸ Γερ. Στεφανάτος, «Ζητήματα...», *ό.π.*, σελ. 24

⁷⁹ Προκειμένου να μπορούμε να συγκρίνουμε τα στοιχεία, κάνουμε την σύμπτυξη που κάνει και ο Πολυχρόνης στον Πίνακα 9. Κανονικά ο Γεράσιμος Στεφανάτος, στο «Νέο Κόσμο», μας δίνει ξεχωριστά το Χόλσταϊν – Αμβούργο (8.085) και ξεχωριστά την Κάτω Σαξονία – Βρέμη (15.978)

⁸⁰ Η δεύτερη σύμπτυξη ισχύει και στο «Νέο Κόσμο». Δεν έχουμε ξεχωριστά στοιχεία.

4.5 Η μεταναστευτική πολιτική της Γερμανίας

Η κυβέρνηση της ΟΔΓ, προκειμένου να προσαρμόσει τη νομοθεσία της με τη νέα μεταναστευτική πολιτική και τις διμερείς συμφωνίες που είχε συνάψει, έφερε τον «νόμο περί αλλοδαπών», ο οποίος άρχισε να σχεδιάζεται το 1960-61 και κατατέθηκε σαν σχέδιο νόμου το 1962, για να ψηφιστεί τελικά το 1965. Ο καινούριος αυτός νόμος επίσημα διαχώριζε τους εισερχόμενους μετανάστες ανάλογα με τη χώρα καταγωγής τους, ώστε να συμπεριλάβει αυτούς που έρχονταν από τις «χώρες της Συμφωνίας» σε ειδικό καθεστώς. Φυσικά για να εξάγουμε συμπεράσματα για την μεταναστευτική πολιτική της Δυτικής Γερμανίας θα πρέπει να συνδέσουμε τα όσα γράφονται στη Συμφωνία με το νόμο, και με τα διατάγματα και τις εγκυκλίους που τον ακολούθησαν.

Η ουσία του νόμου έγκειται στην άδεια παραμονής του ξένου εργάτη στη Γερμανία. Δηλαδή στην εξασφάλιση και διάρκεια παραμονής του μετανάστη, οι οποίες συνδέονταν άρρηκτα με την άδεια εργασίας. Όμως ο νόμος όριζε και περιορισμούς: οι αλλοδαποί δεν είχαν, για παράδειγμα, το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι. Όπως ανέφερε και το ανώτερο διοικητικό δικαστήριο του Δ. Βερολίνου σε αίτηση Σέρβας για ίδρυση ιδιωτικής επιχείρησης: «Δεν υπάρχει γερμανικό συμφέρον να αφαιρούνται αλλοδαπές εργατικές δυνάμεις από την παραγωγική διαδικασία χάριν της άσκησης ανεξαρτήτου βιοποριστικού επαγγέλματος».⁸¹ Επίσης ο νόμος δεν έδινε στους μετανάστες το δικαίωμα ελεύθερης επιλογής επαγγέλματος, τόπου δουλειάς και επαγγελματικής μόρφωσης, αλλά και κανένα δικαίωμα προστασίας από απέλαση στο εξωτερικό.⁸²

4.5.1 Η άδεια παραμονής

Η πρώτη ρύθμιση προερχόταν από την ίδια τη Συμφωνία, η οποία όριζε πως η διαδικασία έκδοσης διαβατηρίου για τους επιλεγμένους εργάτες θα απλοποιούνταν και οι υποψήφιοι θα απαλλάσσονταν από έξοδα και γραφειοκρατία (Άρθρο 12). Η Γερμανική Επιτροπή στη συνέχεια θα εξέδιδε δελτίο νομιμοποίησης (άδεια εργασίας), η οποία θα απάλλασσε το μετανάστη και από την ανάγκη θεώρησης εισόδου. Όταν, μετά από ένα έτος, το δελτίο έληγε, ο εργάτης είχε το δικαίωμα να ζητήσει από τις τοπικές αρχές του τόπου διαμονής και εργασίας του την έκδοση άδειας εργασίας.⁸³

Το Άρθρο 17 όριζε ότι ο εργάτης θα μπορούσε να παρέχει και σε μέλη της οικογένειάς του άδεια παραμονής, αρκεί να μπορούσε να αποδείξει ότι υπάρχει διαθέσιμος χώρος στην κατοικία του.

81 Από άρθρο του Der Spiegel του 1972. Στη συνέχεια βέβαια το άρθρο αναφέρει ότι υπήρχαν κάποιες εξαιρέσεις που αφορούσαν κυρίως εθνικά εστιατόρια: «Recht: Deutsches Interesse», *Der Spiegel*, τ. 15 (3/5/1972), <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-42971869.html> (πρόσβαση στις 31/10/2017)

82 Γ.Ξ. Ματζουράνης, *Έλληνες εργάτες...*, ό.π., σελ. 110

83 Σ. Κλαδάς, *Τα θέματα...*, ό.π., σελ. 71

Ωστόσο, η Συμφωνία έκανε ξεκάθαρο ότι δε θα παρεχόταν οποιαδήποτε διευκόλυνση, ούτε θα υπήρχε κάποια οικονομική ενίσχυση στα μέλη της οικογένειας που θα ταξίδευαν στη Γερμανία.⁸⁴

Τέλος, το Άρθρο 18 ανέφερε πως η ελληνική κυβέρνηση θα δεχόταν πίσω χωρίς κάποια διατύπωση τους έλληνες εργάτες και τις οικογένειές τους, που είχαν εισέλθει στην ΟΔΓ βάσει των διατάξεων της Συμφωνίας.⁸⁵ Πότε όμως ένας εργάτης ήταν υποχρεωμένος να επιστρέψει στην πατρίδα του;

Σύμφωνα με το «νόμο περί αλλοδαπών», η άδεια παραμονής ίσχυε μόνο για ένα χρόνο (5 χρόνια για τα κράτη μέλη της Κοινής Αγοράς). Φυσικά η ανανέωση επιτρεπόταν, αλλά σύμφωνα και με τον Ματζουράνη αυτό απαιτούσε και χρήμα και χρόνο.⁸⁶ Παράλληλα η άδεια παραμονής «δύναται να χορηγηθή, εφ' όσον η παρουσία του αλλοδαπού δεν βλάπτει τα συμφέροντα της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας».⁸⁷ Με τη λέξη «συμφέροντα» η νομοθεσία άφηνε παράθυρα ερμηνείας που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν όποτε το κράτος το έκρινε απαραίτητο. Συμφέροντα που μπορεί να αφορούσαν την απότομη οικονομική δυσχέρεια της χώρας, όπως έγινε το 1967 ή το 1973, με πρόληψη για την ανεργία των ημεδαπών. Στα συμφέροντα ανήκε όμως και η «εξασφάλισης ήρεμου εκλογικού αγώνα», καθώς «...εις τα ζητήματα ασφάλειας ανήκει απόλυτος προτεραιότητα έναντι των συμφερόντων της αγοράς εργασίας ή άλλων κριτηρίων».⁸⁸ Συνεπώς, η γερμανική κυβέρνηση ιεραρχούσε την πολιτική ομαλότητα πάνω απ' όλα. Ο κρατικός έλεγχος φρόντιζε για αυτήν και στους χώρους δουλειάς, καθώς η οποιαδήποτε «ανωμαλία» το πιθανότερο ήταν να προέρχεται από ριζοσπάστες συνδικαλιστές, ιδίως όταν αυτοί ήταν συνδεδεμένοι με το Κομμουνιστικό Κόμμα.

Ο εργάτης είχε το δικαίωμα αίτησης άδειας παραμονής απεριόριστης διάρκειας μετά από τουλάχιστον πενταετή διαμονή στη Γερμανία, αν και η περίπτωση χορήγησης ήταν σπάνια και αφορούσε μάλλον αυτούς που διέμεναν από οχτώ χρόνια και πάνω. Ωστόσο, και σε αυτή την περίπτωση, οι αρχές είχαν δικαίωμα να καταγγείλουν την άδεια και να την ακυρώσουν.⁸⁹

Τέλος, κριτήριο για την παραμονή ενός εργάτη μετανάστη στη Γερμανία, ήταν, όπως και για την είσοδό του, η κατάσταση της υγείας τους. «Εις περίπτωσην μακράς ασθενείας δύναται να μην

84 Στο ίδιο. σελ. 72

85 Στο ίδιο, σελ. 73

86 Γ.Ξ. Ματζουράνης, *Έλληνες εργάτες...*, ό.π., σελ. 110

87 Στο ίδιο, σελ. 111

88 Στο ίδιο

89 E. Kolodny, *Η Σαμοθράκη...*, ό.π., σελ. 63

χορηγηθεί η άδεια παραμονής διότι δεν υπάρχει πλέον σκοπός της παραμονής, δηλαδή η δραστηριότητα του εργάτου και ούτω βοήθεια δια την γερμανικήν οικονομίαν και βιομηχανίαν».⁹⁰

4.5.2 Η άδεια εργασίας

Όπως προαναφέραμε η άδεια παραμονής συνδεόταν άρρηκτα με την άδεια εργασίας. Συγκεκριμένα η άδεια εργασίας παρεχόταν για ένα χρόνο και μπορούσε να ανανεωθεί, ενώ για την χορήγησή της απαραίτητη ήταν η κατοχή άδειας παραμονής,

Η συγκεκριμένη άδεια δεν επέτρεπε απλά σε έναν μετανάστη να εργαστεί στη Γερμανία, αλλά εξασφάλιζε τα εργασιακά και προνοιακά του δικαιώματα και υποχρεώσεις. Ο ξένος εργάτης επίσης δεσμευόταν στην επιχείρηση, στην οποία είχε υπογράψει σύμβαση εργασίας. Συνεπώς, αν επιθυμούσε να αλλάξει χώρο εργασίας, λόγω παραδείγματος χάρη αντίξοων συνθηκών ή χαμηλών αποδοχών, έβρισκε εμπόδιο όχι μόνο στο νόμο, που όπως είδαμε του απαγόρευε να επιλέγει μόνος του επάγγελμα και τόπο δουλειάς, αλλά και στην εξάρτηση της άδειας εργασίας από τη σύμβαση. Και επειδή ο χρόνος ανανέωσης άδειας και σύμβασης συνέπιπταν, ο εργάτης δυσκολευόταν να εκδώσει την καινούρια άδειά του με νέα σύμβαση, που θα είχε μεσολαβήσει το Ομοσπονδιακό Ίδρυμα Ευρέσεως Εργασίας, για να βρει. Από την άλλη, το Der Spiegel αναφέρει πως ήδη από το 1964 υπήρχαν επιχειρήσεις όπως η Ford, που νιώθοντας ότι ακόμη και η ετήσια σύμβαση τους δέσμευε να κρατήσουν εργατικό δυναμικό που μπορεί μετά από λίγο να μη χρειάζονται αλλά και για να εξομαλύνουν τα πράγματα με τους Γερμανούς εργάτες που, σύμφωνα με το περιοδικό, διεκδικούσαν την πολύ πιο σίγουρη ετήσια σύμβαση, άλλαζαν τις συμβάσεις και των μεταναστών σε αορίστου χρόνου.⁹¹ Αν εντωμεταξύ ο μετανάστης αποφάσιζε να καταγγείλει τη σύμβαση του πριν τη λήξη του καθορισμένου χρόνου, τότε το Ομοσπονδιακό Ίδρυμα δεν μπορούσε να τον βοηθήσει να βρει άλλη θέση εργασίας διότι, όπως όριζε ο νόμος «δεν μεσολαβεί διά την πρόσληψιν των ξένων εργατών, οίτινες έχουν παραβιάσει την σύμβασιν εργασίας των, άνευ της συναινέσεως των μέχρι τούδε εργοδοτών των προς άλλους εργοδότας».⁹² Αν τελικά ο εργαζόμενος υπερπηδούσε τα παραπάνω εμπόδια, έπρεπε να πάρει την άδεια του παρόντος εργοδότη του, προκειμένου να αλλάξει τόπο εργασίας.

Οι νομοθετικές ρυθμίσεις λοιπόν, που παρακώλυαν την μετακίνηση των ξένων εργατών από τη μία εργασία στην άλλη, απέτρεπαν την υπερσυσσώρευση εργατικού δυναμικού σε ένα

90 Γ.Ξ. Ματζουράνης, *Έλληνες εργάτες...*, ό.π., σελ. 112

91 «Gastarbeiter: Per Moneta», *Der Spiegel*, τ. 41 (7/10/1964), <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-46175674.html> (πρόσβαση στις 31/10/2017)

92 Διαταγή του προέδρου του Ομοσπονδιακού Ιδρύματος Ευρέσεως Εργασίας, στις 21 Αυγούστου 1960: Γ.Ξ. Ματζουράνης, *Έλληνες εργάτες...*, ό.π., σελ. 114

συγκεκριμένο κλάδο της οικονομίας, ο οποίος ίσως προσέφερε τις καλύτερες αποδοχές. Κάτι τέτοιο εξασφάλιζε προσφορά εργατών ώστε όλοι οι κλάδοι να έχουν μια σχετικά ενιαία ανάπτυξη αλλά προστάτευε και τους ίδιους τους εργάτες από την εν δυνάμει ανεργία που θα δημιουργούνταν από την υπερπροσφορά εργατών και τον κορεσμό σε έναν κλάδο που είχε ήδη καλυμμένες τις διαθέσιμες θέσεις εργασίας. Από την άλλη όμως, οι εργάτες κατέληγαν «όμηροι» του τόπου εργασίας, στον οποίο είχαν αρχικά σταλεί, χωρίς τη δυνατότητα αναζήτησης καλύτερων συνθηκών δουλειάς ή μεγαλύτερων αποδοχών.

Τελικά επιβεβαιώνεται ότι ο συνδυασμός άδειας παραμονής και άδειας εργασίας εξυπηρετούσαν ακριβώς την ανάγκη εργατικών χεριών στην οικονομία της Δυτικής Γερμανίας. Γι αυτό λοιπόν έμπαιναν εμπόδια στην μετακίνηση του ξένου εργάτη από τον αρχικό χώρο εργασίας. Αυτός ήταν και ο λόγος που οι δύο άδειες ήταν μονοετείς.. Ωστε σε περίπτωση αλλαγής της πορείας της οικονομίας να μην υπάρχει μακροπρόθεσμη δέσμευση για τους γερμανούς επιχειρηματίες. Τέλος όλο αυτό τα πλέγμα νόμων που είχε δημιουργήσει το γερμανικό κράτος μπορούσε δυναμικά να χρησιμεύσει ακόμη και για την πίεση των αλλοδαπών εργατών, ώστε να απέχουν από περεταίρω διεκδικήσεις από αυτές που τους είχαν παρασχεθεί, με την απειλή πάντα της απέλασης.

4.5.3 Οι παράνομοι ή παράτυποι μετανάστες

Οι παραπάνω νομοθετικές διατάξεις αφορούσαν κυρίως αυτούς που είχαν εισέρθει στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας ως αποτέλεσμα της Συμφωνίας. Δηλαδή αυτοί που είχαν αναζητήσει εργασία στη Γερμανία μέσω των αρμόδιων ομοσπονδιακών γραφείων στη χώρα τους. Από τη στιγμή που εγκρινόταν η αίτησή τους, ακολουθούσαν την προδιαγεγραμμένη από το νόμο πορεία του ταξιδιού, της εγκατάστασης και της απασχόλησης. Υπήρχε όμως και ένα μέρος που δεν αποκτούσε την πολυπόθητη θέση εργασίας στη Γερμανία για διάφορους λόγους. Λόγοι όπως η κακή υγεία ή φυσική κατάσταση, το βεβαρυμμένο ποινικό μητρώο, ή ακόμα και άρνηση έκδοσης διαβατηρίου από το ελληνικό κράτος (για πολιτικούς ή άλλους λόγους⁹³).

Σύμφωνα με την έκθεση του ΕΚΚΕ, ο πιο συνήθης τρόπος για να εισέλθει αυτή η κατηγορία στη χώρα ήταν η πρόσκληση από κάποιο συγγενή με τη μεσολάβηση του εργοδότη υπό το καθεστώς του τουρίστα⁹⁴ και η εν συνεχεία αναζήτηση δουλειάς μέσω των δικτύων.⁹⁵ Δεν ήταν λίγες βέβαια

93 Αντλούμε παράδειγμα από συνέντευξη που δημοσιεύει ο Ματζουράνης: «Άρχισα να κάνω τις πολλές προσπάθειες για να μεταναστεύσω απ' το 1960. Οι πρώτες δυσκολίες που συνάντησα ήταν το πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων... επειδή η οικογένειά μου ήταν αριστερή... ήταν χαρακτηρισμένη γι' αυτό και γω είχα τις δυσκολίες αυτές.»: Γ. Ξ. Ματζουράνης, *Μας λένε γκασταρμπάιτερ*, ό.π., σελ. 96

94 Παράδειγμα τέτοιας περίπτωσης δημοσιεύεται στη Φωνή της Αλήθειας, στις 6 Φλεβάρη του 1973, και αφορά νεαρή Ελληνίδα, η οποία μάλιστα κατάφερε να αποκτήσει άδεια τελικά: «Εδώ και τέσσερα χρόνια βρίσκομαι στη

και οι περιπτώσεις εξολοκλήρου παράνομης εισόδου. Σε αυτές τις περιπτώσεις, δεν μπορούσαν σαφώς να μεσολαβήσουν τα γραφεία «ευρέσεως εργασίας» που λειτουργούσαν στη Δυτική Γερμανία για δουλειά, μπορούσαν ωστόσο, να βοηθήσουν τα μεταναστευτικά δίκτυα.⁹⁶

Έτσι ένα μόλις χρόνο μετά την υπογραφή της Συμφωνίας, στις 22 Φεβρουαρίου του 1961, η γερμανική πλευρά ζήτησε από την ελληνική κυβέρνηση, τροποποίηση του Άρθρου 11 της Συμφωνίας, ώστε να προστατεύονται από τις διατάξεις της και όσοι Έλληνες εργάτες εισέρχονταν στη Γερμανία χωρίς την συμφωνηθείσα διαδικασία, εφόσον αυτοί είχαν εξασφαλίσει την κατοικία τους στη χώρα. Η πρόταση της ΟΔΓ ενδεχομένως να έγινε μετά από πίεση των συνδικάτων, τα οποία επιδίωκαν να έχουν νομική κάλυψη και προστασία και αυτοί οι μετανάστες (βλέπε πλαίσιο διεκδίκησης παρακάτω). Ταυτόχρονα, για τη γερμανική κυβέρνηση ήταν μια επίσπευση της διαδικασίας εισαγωγής ξένων εργατών, αφού με αυτόν τον τρόπο υποστήριζε έμμεσα την είσοδο μεταναστών που περικόμπαν τη χρονοβόρα φάση επιλογής των Ομοσπονδιακών Γραφείων. Η ελληνική πλευρά απάντησε αρνητικά για τους εξής λόγους:

- 1) Δεν θα μπορούσε να ελέγχει και να καταγράφει τις μεταναστευτικές ροές
- 2) Διότι έτσι μπορεί να έχανε ανεξέλεγκτα πολλούς ειδικευμένους εργάτες.
- 3) Για υγειονομικούς λόγους, αφού δεν θα είχαν περάσει από τον καθορισμένο ιατρικό έλεγχο που περνούσαν οι υπόλοιποι μετανάστες.
- 4) Διότι υπήρχε περίπτωση οι εργάτες που μετακινούνται ελεύθερα να πέσουν θύματα εκμετάλλευσης.
- 5) Τέλος επειδή η τροποποίηση θα αντίβαινε στην ελληνική νομοθεσία περί ελεύθερης διακίνησης.⁹⁷

Αργότερα, στις αρχές του 1971, ο περιφερειακός πρόεδρος του Γραφείου Ευρέσεως Εργασίας και το Υπουργείο Εσωτερικών της Βάδη-Βυρτεμβέργης απηύθυναν εγκύκλιο προς τα Γραφεία και την Αστυνομία Αλλοδαπών με την εντολή να δείχνουν «ελαστικότητα» στην αντιμετώπιση των ξένων εργατών που είχαν εισέρθει στη Δυτική Γερμανία παράνομα και παρέμεναν χωρίς άδεια. Συγκεκριμένα η εγκύκλιος έλεγε: «Εφ' όσον διαπιστωθεί ότι ο ξένος εργάτης εισήρθε στη Γερμανία

Δυτική Γερμανία. Το πρώτο διάστημα, τρεις μήνες, όταν ακόμη ήμουν τουρίστρια, δούλευα σ' ένα ξενοδοχείο... Αργότερα δούλευα σ' ένα καθαριστήριο μισό χρόνο περίπου όπου πήρα άδεια παραμονής και εργασίας.»: ΕΚΧΦ, ΦτΑ, 6/2/1973, ΑΜ: 274897

95 Άρθρο στο πολιτικό περιοδικό «Εποχές» αναφέρει ότι αυτή ήταν μια πρακτική που δεν εφαρμόζαν μόνο οι Έλληνες μετανάστες και δεν συνέβαινε μόνο στην περίπτωση της Γερμανίας. Λόγω της έλλειψης εργατικών χεριών, ήταν πολλές οι χώρες εισδοχής μεταναστών που είχαν μια ελαστική στάση απέναντι σε αυτούς τους «τουρίστες»: Ηλ. Δημητράς, «Η μετανάστευση...», ό.π., τ. 21 (1965), σελ. 5

96 Ανταποκριτής της Φωνής της Αλήθειας καταγγέλλει στις 17 Σεπτεμβρίου του 1970: «ο Άγγελος Γρηγοριάδης [σ.σ. διερμηνέας και όργανο της Χούντας] εκβιάζει με χίλιους τρόπους τους Έλληνες εργαζόμενους στην επιχείρηση αυτή [σ.σ. εργοστάσιο της Behr στη Στουτγάρδη]. Ο χαφιές αυτός παίρνει χρήματα από Έλληνες εργάτες και εργάτριες για να μεσολαβήσει να 'ρθουν συγγενείς τους από την Ελλάδα.»: ΕΚΧΦ, ΦτΑ, 17/9/1970, ΑΜ: 273279

97 Σ. Κλαδάς, *Τα θέματα...*, ό.π., σελ. 75

με ενέργειες άλλων, και υπάρχει στην περιοχή που βρίσκεται ζήτηση εργατικών χεριών, να του δίνεται άδεια παραμονής, αφού πρώτα εξετασθεί απ' το γιατρό και προσκομίσει αντίγραφο του ποινικού του μητρώου.»⁹⁸

Σύντομα πάντως, το Ομοσπονδιακό Υπουργείο Εξωτερικών, απεύθυναν νέα εγκύκλιο σύμφωνα με την οποία: «Όσοι ξένοι δεν έχουν έλθει νόμιμα, θεωρούνται παράνομοι και πρέπει να εγκαταλείψουν αμέσως την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας.»⁹⁹ Η εξέλιξη αυτή δείχνει σαφώς τριβή στο εσωτερικό της Δυτικής Γερμανίας για τη μεταναστευτική πολιτική, ενώ αναδεικνύει πόσο ρευστά μπορούσαν να είναι τα πράγματα για την προοπτική παραμονής χιλιάδων μεταναστών.

Πάντως, με αυτή την αφετηρία, η εκμετάλλευση του μετανάστη ήταν συχνά πολλαπλάσια απ' ότι ενός που είχε έρθει επίσημα στη χώρα. Κάποιοι από αυτούς δεν είχαν άδεια παραμονής ή πρόσβαση στην κοινωνική ασφάλεια, αφού μπορεί να μην είχαν δηλωθεί καν από τον Γερμανό εργοδότη. Άλλο πιθανό μειονέκτημα ήταν ότι, η σύμβαση που υπέγραφε ο μετανάστης, ενδέχεται, να μην ήταν καν κατά το πρότυπο της συλλογικής σύμβασης του κλάδου. Έτσι μπορεί να δούλευε περισσότερες ώρες για λιγότερα χρήματα και γενικά τα εργασιακά του δικαιώματα έμεναν απροστάτευτα. Σημαντικό επίσης, ήταν ότι δεν είχε εξασφαλισμένη κατοικία από τον εργοδότη, όπως όριζε η Συμφωνία, με αποτέλεσμα να πέφτει θύμα εκμετάλλευσης και στην αναζήτηση στέγης.

Σύμφωνα με στοιχεία της γερμανικής κυβέρνησης, κατά τα έτη 1960 έως 1968, το ποσοστό των μεταναστών που είχαν εισέλθει χωρίς δελτίο εργασίας από τη Γερμανική Επιτροπή ανέρχεται στο 38,9% επί του συνόλου.¹⁰⁰

Στο καθεστώς αυτό, όμως, δεν υπέπιπταν μόνο όσοι είχαν εισέρθει παράνομα στη Γερμανία αλλά ακόμη και αυτοί που, ενώ είχαν ξεκινήσει νόμιμα την εργασιακή τους πορεία, είχαν σε κάποια φάση σπάσει το συμβόλαιο με τον εργοδότη χωρίς τη συγκατάθεσή του. Επειδή το Γραφείο Εργασίας δεν μπορούσε να μεσολαβήσει για νέα εργασία σε αυτή την περίπτωση, ο εργάτης ήταν αναγκασμένος να βρει μόνος του δουλειά όπως συνέβαινε και με την ομάδα των παράνομων μεταναστών. Η «Φωνή της Αλήθειας» καταγγέλλει, για παράδειγμα, στις 11 Νοεμβρίου του 1970 περιστατικό πίεσης παραίτησης στη βιομηχανία «Μπος», στη Στουτγάρδη, σε εργοστάσιο της οποίας, δούλευαν 1.500 περίπου Έλληνες εργάτες ανάμεσα σε χιλιάδες άλλους μετανάστες. «Στο εργοστάσιο αυτό η διεύθυνση άρχισε από το δεύτερο δεκαήμερο του περασμένου Οχτώβρη ν' ασκεί πιέσεις στους ξένους εργάτες (κυρίως Έλληνες και Τούρκους). Καλούνται από τους υπευθύνους των

98 ΕΚΧΦ, ΦτΑ, 19/2/1971, ΑΜ: 290358

99 ΕΚΧΦ, ΦτΑ, 3/4/1971, ΑΜ: 518410

100 Απόδημοι Έλληνες, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1972, σελ. 37

διαφόρων τμημάτων, όπου δουλεύουν, και στέλνονται στο διευθυντή προσωπικού της επιχείρησης, ο οποίος αφού τους λέει ότι οι δουλειές της επιχείρησης δεν πάνε δήθεν καλά, τους συνιστά να υποβάλουν παραίτηση και να ψάξουν αλλού για δουλειά. Αν σας απολύσουμε, τους λέει, θα σας είναι δύσκολο να ξαναβρείτε δουλειά.»¹⁰¹ Άλλη εκπομπή της «Φωνής της Αλήθειας» στις 11 Ιανουαρίου του 1971, αναφέρει ότι οι γερμανικές εταιρίες προχωρούν σε απόλυση εργαζομένων με προτίμηση στους ξένους ενώ μείωναν τις ώρες εργασίας όσων παρέμεναν στην επιχείρηση. Προέκυπταν δηλαδή και ημιαπασχολούμενοι που δεν μπορούν να βγάλουν τα έξοδα του μήνα.

Όλες οι παραπάνω περιπτώσεις, σε συνδυασμό με την προσπάθεια για εύρεση πιο ελαφριάς εργασίας ή με καλύτερες αποδοχές, ήταν που οδηγούσαν τους μετανάστες να σπάνε τα συμβόλαιά τους και να αναζητούν μόνοι τους δουλειά.

101 ΕΚΧΦ, ΦτΑ, 11/11/1970, ΑΜ: 520698

ΟΙ ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Το κεφάλαιο των εργασιακών σχέσεων είναι ίσως το σημαντικότερο, διότι συνδέεται άμεσα με το λόγο της ίδιας της μετανάστευσης. Με τον όρο «εργασιακές σχέσεις» εννοούμε τους όρους με τους οποίους δούλευαν οι Έλληνες μετανάστες: τα ωράρια, τις αμοιβές, τις συνθήκες εργασίας, την ασφάλεια εντός εργασιακού χώρου αλλά και την κοινωνική ασφάλεια.

Η εργασία των μεταναστών χαρακτηριζόταν γενικώς από εντατικά ωράρια και υπερωρίες, προκειμένου να εξασφαλιστούν οι μέγιστες δυνατές αποδοχές στον ελάχιστο δυνατό χρόνο. Αυτό βέβαια επηρεαζόταν ανά περίοδο και από τους οικονομικούς στόχους που έβαζαν οι μετανάστες, αλλά και από τις γενικότερες συνθήκες, όπως θα δούμε και παρακάτω.

Το γεγονός ότι πολλοί εργάτες ήταν ανειδίκευτοι σήμαινε πως οι θέσεις που κάλυπταν ήταν οι πιο βαριές και επιβαρυντικές για την υγεία τους. Όπως έγραφε και το περιοδικό «Εποχές» σε τεύχος του 1965 με τίτλο «Η μετανάστευση: ευλογία ή κατάρα»: «Αν κατορθώνουν να δημιουργούν [σ.σ. οι μετανάστες] μικρές οικονομίες και να στέλνουν εμβάσματα στους συγγενείς τους, τούτο δεν γίνεται χάρις στα ψηλά ημερομίσθια, αλλά κυρίως στις υπερωρίες και στις στερήσεις στις οποίες υποβάλλονται οι ίδιοι.»¹⁰²

Οι δεσμεύσεις του γερμανικού κράτους αλλά και των εργοδοτών απέναντι στους μετανάστες ορίζονταν από την ίδια τη Συμφωνία. Όπως αναφέρει το Άρθρο 5 της Συμφωνίας: «Το Ομοσπονδιακό Ίδρυμα θα διαβιβάζει περαιτέρω εις το Ελληνικόν Υπουργείον Εργασίας προς ενημέρωσιν των ενδιαφερομένων Ελλήνων εργαζομένων δι' ανάληψιν εργασίας εις την Ομοσπονδιακήν Δημοκρατίαν της Γερμανίας, περιληπτικήν έκθεσιν περί των γενικών όρων εργασίας και ζωής εν τη Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας. Η περιληπτική αυτή έκθεσις θα περιλαμβάνη επίσης στοιχεία περί του ύψους των κρατήσεων επί της αμοιβής δια φόρους και συνεισφοράς κοινωνικών ασφαλίσεων και ασφαλίσεως ανεργίας, ως και περί των σημαντικωτέρων διατάξεων και παροχών εις το πεδίο της κοινωνικής ασφαλίσεως. Τα στοιχεία ταύτα, εφ' όσων θα συντρέχη λόγος, θα προσαρμόζονται προς την εκάστοτε διαμορφουμένην κατάσταση.»¹⁰³

Στη συνέχεια, το Άρθρο 11 διευθετούσε το θέμα της σύμβασης εργασίας: «Δι' έκαστον γενόμενον δεκτόν Έλληνα εργαζόμενον θα καταρτίζεται εγγράφως ατομική σύμβαση εργασίας εις γερμανικήν και ελληνικήν γλώσσαν συμφώνως προς το παράρτημα της Συμφωνίας ταύτης. Η ατομική αυτή σύμβασις εργασίας θα υπογράφηται υπό του Γερμανού εργοδοτού ή του εξουσιοδοτουμένου

102 Ηλ. Δημητράς, «Η μετανάστευσις...», ό.π., τ. 21 (1965), σελ. 3

103 Σ. Κλαδάς, *Τα θέματα...*, ό.π., σελ. 68

αντιπροσώπου αυτού και θα θεωρήται υπό της Γερμανικής Επιτροπής. Η Γερμανική Επιτροπή θα παραδίδη τας ατομικές συμβάσεις εργασίας εις τας αρμόδιες υπηρεσίες του Ελληνικού Υπουργείου Εργασίας, αίτινες ομοίως θα θεωρούν αυτάς και θα φροντίζουν όπως υπογράφουν αύται υπό των ενδιαφερομένων εργαζομένων, προ της εξ Ελλάδος αναχωρήσεώς των».¹⁰⁴

5.1 Η σύμβαση εργασίας

Η σύμβαση εργασίας που υπέγραφε ο υποψήφιος μετανάστης πριν την αναχώρησή του από την Ελλάδα ήταν ατομική αλλά ίδια, ως προς τι παραγράφων, για όλους. Η σύμβαση μας δίνει τα εξής στοιχεία: Ο εργαζόμενος ήξερε πριν την αναχώρησή του τον τύπο εργασίας (Παρ. 1), τον τύπο κατοικίας (Παρ. 5), τις ώρες εργασίας εβδομαδιαίως (Παρ. 4), το ποσό των αποδοχών του (Παρ. 3) και τα συναφή (υπερωρίες, βραδινή εργασία, αργίες).¹⁰⁵ Ο Πολυχρόνης μας ενημερώνει ότι ο εργαζόμενος δικαιούταν, βάσει εργασιακού νόμου, 25% επιπλέον του ωρομισθίου για τις δύο πρώτες ώρες υπερωρίας και 50% επιπλέον για τις υπόλοιπες. Οι δε ώρες εργασίας για τους Έλληνες εργάτες έφταναν, ως επί το πλείστον, τις 12 με 16 ώρες ημερησίως. Όσο για την εργασία τις Κυριακές και τις αργίες (10 με 13 το χρόνο ανάλογα το κρατίδιο), η αμοιβή ήταν 50% και 100% αντίστοιχα, επί του ωρομισθίου.¹⁰⁶ Τέλος η σύμβαση όριζε τις μέρες άδειας μετ' αποδοχών, ανά μήνα (Παρ. 6).

Η σύμβαση αν και ατομική εφάρμοζε τους όρους της κλαδικής συλλογικής σύμβασης εργασίας που είχε υπογράψει το κάθε συνδικάτο με τους εργοδότες:

Παράγραφος 2

«Ο εργαζόμενος όσον αφορά την αμοιβήν της εργασίας του, τους άλλους όρους εργασίας και την προστασίαν της εργασίας εν ουδεμία περίπτωση θα τυγχάνη δυσμενεστέρας μεταχειρίσεως από τους Γερμανούς εργαζομένους της αυτής επαγγελματικής ικανότητος της επιχειρήσεως.

Ειδικώτερον εφαρμόζονται αι διατάξεις της συλλογικής συμβάσεως μεταξύ [όνομα επιχείρησης]

Και [συνδικάτο]»¹⁰⁷

Το πιο ουσιαστικό που εξασφάλιζε η Συμφωνία ήταν η ισότητα στους μισθούς. Ωστόσο, αυτό στην πράξη δεν συνέβαινε πάντα, όπως καταγγέλλεται και από τους ίδιους τους μετανάστες¹⁰⁸.

¹⁰⁴ Στο ίδιο, σελ. 70

¹⁰⁵ Σ. Κλαδάς, *Τα θέματα...*, ό.π., σελ. 78-79

¹⁰⁶ Λ. Πολυχρόνης, *Προβλήματα...*, ό.π., σελ. 34-35

¹⁰⁷ Σ. Κλαδάς, *Τα θέματα...*, ό.π., σελ. 77

Αρχικά, η ίδια η σύμβαση δεν ήταν κλαδική ή συλλογική, κάτι που έδινε στους εργοδότες τη δυνατότητα να κάνουν τις τροποποιήσεις τους. Καταγγελία μάλιστα της «Φωνής της Αλήθειας», στις 14 Ιανουαρίου του 1971, δείχνει ότι υπήρχαν περιπτώσεις που η εργοδοσία δεν ακολουθούσε τις διατάξεις της Συνθήκης που υπαγόρευαν συμμόρφωση της ατομικής σύμβασης εργασίας του μετανάστη σύμφωνα με την κάθε φορά ισχύουσα κλαδική συλλογική σύμβαση.¹⁰⁹ Επιπλέον, διαφορές στις αποδοχές δημιουργούνταν από το πόστο εργασίας, καθώς οι μετανάστες έκαναν κατά βάση τις ανειδίκευτες εργασίες, ενώ οι Γερμανοί έκαναν τις δουλειές που απαιτούσαν ειδίκευση ή προάγονταν σε ανώτερα πόστα ευκολότερα από ότι οι μετανάστες. Βέβαια και σε αυτή τη δεύτερη περίπτωση μπορεί να προέκυπταν παρατυπίες. Μετανάστης αναφέρει χαρακτηριστικά: «ο άλλος Γερμανός που βάφει είναι μάστορας κάνουμε την ίδια δουλειά μα εκείνος παίρνει παραπάνω στο τέλος.»¹¹⁰

Το θέμα της στέγασης και της σίτισης των μεταναστών δεν συμπεριλαμβάνονταν βέβαια στη συλλογική σύμβαση εργασίας και συνεπώς οι συνθήκες διέφεραν από επιχείρηση σε επιχείρηση.

Η κοινωνική ασφάλιση, ως μέρος των εργασιακών δικαιωμάτων, υπαγορευόταν επίσης από τη Συνθήκη. Η ιδέα ήταν ότι η κοινωνική ασφάλιση θα καλυπτόταν αμοιβαία και από τις δύο χώρες.¹¹¹ Ο Kolodny καταγράφει, βάσει προσωπικών μαρτυριών, ότι η ανώτερη ιατροφαρμακευτική περίθαλψη της ΟΔΓ σε σύγκριση με αυτή της Ελλάδας, οδηγούσε μερικές φορές τους μετανάστες να παραμένουν περισσότερο απ' ότι υπολόγιζαν στο εξωτερικό.¹¹²

5.2 Οι Αποδοχές

Οι αποδοχές των εργαζομένων ήταν αυτές που τροφοδοτούσαν την οικονομική μετανάστευση προς τη Γερμανία. Η ίδια η μετανάστευση αποσκοπούσε όχι μόνο στην εύρεση εργασίας αλλά και με υψηλότερους μισθούς από αυτούς τις Ελλάδας. Η διαφορά εισοδήματος απέρρεε από την ίδια την οικονομική ανάπτυξη της Δυτικής Γερμανίας. Είναι λοιπόν αναγκαίο να εξετάσουμε με αριθμούς το μέγεθος των αποδοχών. Μόνο έτσι θα καταφέρουμε να δούμε όχι μόνο αν οι μετανάστες έφταναν

108 Από συνεντεύξεις με απεργούς στις κινητοποιήσεις το καλοκαίρι του 1973:

«Παίρνουμε το κατώτατο μεροκάματο και πληρώνουμε το ακριβότερο νοίκι στο ίδιο αφεντικό»:

«Έχουμε τους μικρότερους μισθούς και τις χειρότερες δουλειές»

«-Οι Γερμανοί έχουν τους ίδιους μισθούς με σας; -Όχι, πληρώνονται καλύτερα, αλλά εργάτες είμαστε όλοι»

Γ. Ξ. Ματζουράνης, *Μας λένε γκασταρμπάιτερ*, ό.π., σελ. 81-83

109 «Παραμένουμε ακόμα έξω από τις συλλογικές συμβάσεις. Δεν πήραμε καμιά απολύτως αύξηση»:

ΕΚΧΦ, ΦτΑ, 14/1/1971, ΑΜ: 306295

110 Γ. Ξ. Ματζουράνης, *Μας λένε γκασταρμπάιτερ*, ό.π., σελ. 29

111 Σ. Κλαδάς, *Τα θέματα...*, ό.π., σελ. 99

112 Ε. Kolodny, *Η Σαμοθράκη...*, ό.π., σελ. 56, 59-60

τον ατομικό τους στόχο αλλά και πώς αυτός οριζόταν. Οι Πίνακες 12 και 13 δείχνουν το κατά κεφαλήν εισόδημα ανά χώρα, σε δραχμές, αλλά και τα ωρομίσθια σε Ελλάδα και Γερμανία στα αντίστοιχα νομίσματα. Φυσικά το εισόδημα διαμορφώνεται όχι μόνο από τους μισθούς αλλά και από τα επιδόματα.

Κατά κεφαλήν εισόδημα σε δρχ τα έτη 1960-1973

Πίνακας 12

Έτος	Γερμανία (δρχ)	Ελλάδα (δρχ)
1960	41131,5	12863
1961	45360,2	14410
1962	35913,1	15223
1963	52177,8	16941
1964	54879,5	18959
1965	58638,1	21449
1966	62060,1	23670
1967	62674,0	25287
1968	67049,7	27406
1969	74573,4	30947
1970	92370,5	34621
1971	107543,3	38294
1972	127675,5	43573
1973	180080,7	55687

Πηγή: Ν. Π. Γλυτσός, *Θεωρητική και εμπειρική ανάλυση της μεταναστευτικής κίνησης και της ροής εμβασμάτων μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας*, ΚΕΠΕ, Αθήνα, 1991, σελ. 185

Μισθοί μέσο όρο ανά ώρα

Πίνακας 13

Έτος	Γερμανία (ΓΜ/ώρα)	Ελλάδα (δρχ/ώρα)
1960	2,62	-
1961	2,90	-
1962	3,23	7,90
1963	3,46	8,42
1964	3,74	9,33
1965	4,12	10,13
1966	4,42	11,40
1967	4,60	12,74
1968	4,79	13,67
1969	5,28	15,06
1970	5,96	15,95
1971	6,66	17,35
1972	7,24	18,94
1973	8,03	22,04

Πηγή: Ν. Π. Γλυτσός, *Θεωρητική και εμπειρική ανάλυση της μεταναστευτικής κίνησης και της ροής εμβασμάτων μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας*, ΚΕΠΕ, Αθήνα, 1991, σελ. 186

Από τους παραπάνω Πίνακες αντλούμε όχι μόνο πληροφορίες για το ύψος των μισθών ανά έτος αλλά και τη μεταβολή τους σε ένα βάθος χρόνου. Γενικά το ωρομίσθιο στη Γερμανία ήταν κατά μέσο όρο περίπου τριπλάσιο απ' ότι στην Ελλάδα.

Ωστόσο, το εισόδημα δεν υπολογίζεται μόνο από το βασικό μισθό. Σε αυτόν πρέπει να προσθέσουμε τις υπερωρίες, τις αμοιβές της κυριακάτικης εργασίας και των αργιών, αλλά και επιδόματα στέγασης και τέκνων.¹¹³ Και βέβαια ο ίδιος ο μισθός επηρεαζόταν από το σύστημα

113 Το επίδομα τέκνων δικαιούταν τόσο οι Γερμανοί όσο και οι μετανάστες: Σύμφωνα με στοιχεία του 1971 το επίδομα ήταν διαμορφωμένο στα 25 Μάρκα για το δεύτερο παιδί, στα 60 Μάρκα για το τρίτο και τέταρτο, και στα 70 Μάρκα για το πέμπτο: Επιμορφωτικό Κέντρο: Αρχείο «Χαρίλαος Φλωράκης», *Μπροσούρα προς ενημέρωση των Ελλήνων μεταναστών σχετικά με το επίδομα κατοικίας*, Ομοσπονδιακό Τυπογραφείο Γερμανίας, Βόννη, 1971, AM: 502117, σελ. 4

Akkord, δηλαδή την αμοιβή βάσει απόδοσης. Ένα σύστημα που πλήρωνε τους εργάτες βάσει της παραγωγής ορισμένης ποσότητας σε προκαθορισμένο χρόνο. Αν αυτή η ποσότητα ξεπερνούσε την «νόρμα», ο εργάτης πληρωνόταν επιπλέον χρήματα. Αυτή η μέθοδος ανταμοιβής του «υπερβάλλοντα ζήλου» ήταν διαδεδομένη ιδιαίτερα μεταξύ των μεταναστών, οι οποίοι είχαν σαν γενικό κανόνα την ταχύτερη δυνατή συμπλήρωση ενός συγκεκριμένου ποσού αποταμίευσης, προκειμένου να γυρίσουν πίσω στην πατρίδα τους. Το Akkord, όμως, όχι μόνο εξουθένωνε τους εργάτες αλλά ανέβαζε και τις απαιτήσεις των εργοδοτών για τη νόρμα παραγωγής. Όπως καταγγέλλει και ο Ματζουράνης «οι βιομήχανοι... μόλις αντιληφθούν ότι ένα ποσοστό εργατών ξεπερνούν με ευκολία το όριο των 1200 μινουτιών¹¹⁴ το μήνα... κατεβάζουν την αντιστοιχία των μινουτιών... Τώρα πια για την ίδια δουλειά «γράφονται» 1,5 μινούτια [σ.σ. από 2]... πράγμα που σημαίνει ότι ο εργάτης πρέπει να καταβάλλει περισσότερη προσπάθεια για να γράψει τα 1200 μινούτια του το μήνα στις ίδιες ώρες.»¹¹⁵ Και βέβαια, ενώ για το ανέβασμα του Akkord μετριέται η απόδοση ενός ποσοστού εργατών, το νέο όριο αφορά όλους τους εργαζόμενους. Συνεπώς, οι εντόπιοι εργάτες σχημάτιζαν αρνητική αντίληψη για τους μετανάστες, ενώ τα συνδικάτα καταδίκάζαν αυτή την πρακτική, καθώς έπληττε μακροπρόθεσμα όχι μόνο τους μετανάστες αλλά κυρίως τους Γερμανούς εργάτες.

Από την άλλη, μαζί με τις αποδοχές, χρειάζεται να συνυπολογίσουμε και τις κρατήσεις, προκειμένου να έχουμε το τελικό εισόδημα. Ο Πολυχρόνης μας ενημερώνει και πάλι για τις νομικές διατάξεις: Σύμφωνα με το Γερμανικό Φορολογικό Δίκαιο (τουλάχιστον μέχρι το 1964) οι κρατήσεις επί του μηνιαίου μισθού ήταν 10%. Επιπλέον ο εργαζόμενος πλήρωνε για την Κοινωνική Ασφάλεια. Η εισφορά ασφάλισης ασθένειας ανερχόταν σε 5% με 7% (ανάλογα το κρατίδιο), η εισφορά ασφάλισης για συντάξεις 7%, και η εισφορά ασφάλισης ανεργίας 1,4%.¹¹⁶ Τέλος η Παράγραφος 9 της σύμβασης εργασίας, που προστέθηκε δύο χρόνια μετά την υπογραφή της Συμφωνίας, ανέφερε πως ο Έλληνας εργαζόμενος δεν υποχρεούνταν να καταβάλλει εκκλησιαστικό φόρο (όπως συνέβαινε με τους Γερμανούς εργάτες). Παρόλα αυτά μπορούσε, εφόσον το επιθυμούσε, να εξουσιοδοτήσει τον εργοδότη του για την καταβολή 0,50ΓΜ σε ειδικό λογαριασμό της ελληνικής πρεσβείας στη Βόννη για «θρησκευτικούς και κοινωνικούς σκοπούς».¹¹⁷

114 Ανεπίσημη μονάδα μέτρησης παραγωγικότητας εργασίας

115 Υπήρχαν μάλιστα παραδείγματα επιχειρήσεων που η νόρμα διπλασιάστηκε μέσα σε μια πενταετία: Γ.Ξ. Ματζουράνης, *Έλληνες εργάτες...*, ό.π., σελ. 73

116 Λ. Πολυχρόνης, *Προβλήματα...*, ό.π., σελ. 35

117 Σ. Κλαδάς, *Τα θέματα...*, ό.π., σελ. 76

5.3 Τα εμβάσματα

Το εισόδημα του μετανάστη επηρέαζε άμεσα τον οικονομικό στόχο που αυτός έθετε κατά την αποδημία του. Στόχος του μετανάστη που κατέφευγε στη Δυτική Γερμανία ήταν η αποστολή εμβασμάτων είτε για τη στήριξη της οικογένειας για καταναλωτικούς σκοπούς¹¹⁸ (μέσα στους οποίους εντάσσεται και η αποπληρωμή χρεών) είτε για αποταμίευση¹¹⁹ (ίσως για μελλοντική επένδυση). Είναι σκόπιμο λοιπόν να αναλύσουμε τη συμπεριφορά των μεταναστών όσον αφορά τα εμβάσματα, για την περίοδο που μελετάμε.

Ως κατώτατο όριο εμβάσματος μπορούμε να θέσουμε το ποσό που χρειάζεται (όσο μικρό και να είναι αυτό) για την αύξηση του βιοτικού επιπέδου της οικογένειας του μετανάστη στην πατρίδα του, σε συνάρτηση με τα έσοδα και έξοδα του ίδιου. Ο Γλυτσός υποστηρίζει ότι, το κριτήριο της αύξησης του βιοτικού επιπέδου διαμορφώνεται από τη σύγκριση με το βιοτικό επίπεδο του περιγύρου. Άρα το κατώτατο όριο εμβάσματος είναι τόσο ώστε να εκτείνει το βιοτικό επίπεδο πάνω από αυτό των γειτόνων.¹²⁰ Το ανώτατο όριο, από την άλλη, μπορεί να οριοθετηθεί σε συνάρτηση με τις αποδοχές του μετανάστη, παίρνοντας βέβαια υπόψη και τις ιδιωτικές καταναλωτικές του ανάγκες.

Τα εμβάσματα εισέρεαν στην Ελλάδα υπό διάφορες μορφές, κάποιες από τις οποίες δεν είναι μετρήσιμες και άρα δεν μπορούμε να έχουμε μια καθαρή εικόνα του ποσού που μεταφέρθηκε συνολικά την περίοδο που μελετάμε. Εκτός από τη χρήση επιταγών και τις καταθέσεις σε συνάλλαγμα στις ελληνικές τράπεζες, που είναι μεγέθη τεκμηριωμένα, οι μετανάστες εισέρεαν εμβάσματα με τη μορφή μεταφοράς αποταμιεύσεων και διαρκών καταναλωτικών αγαθών κατά την προσωπική τους επίσκεψη στη χώρα καταγωγής.¹²¹

118 Το ύψος των εμβασμάτων που αποστέλλονται για καταναλωτικούς σκοπούς επηρεάζεται από διάφορους παράγοντες όπως η οικονομική κατάσταση της οικογένειας και το εισόδημά της, ο αριθμός των παιδιών αλλά και γενικότερα το μέσο βιοτικό επίπεδο της χώρας ή ο πληθωρισμός:

N. Π. Γλυτσός, *Θεωρητική και εμπειρική ανάλυση...*, ό.π., σελ. 110

119 Το ύψος των εμβασμάτων επηρεάζει την αποταμίευση του μετανάστη στην αλλοδαπή αλλά και τη χρονική διάρκεια της παραμονής του. Γενικότεροι παράγοντες αφορούν τη διαφορά επιτοκίων μεταξύ των δύο χωρών, την ασφάλεια των αποταμιεύσεων, την απόδοση μιας επένδυσης μια δεδομένη στιγμή αλλά και τη γενικότερη εν καιρώ χρήση του εμβάσματος: *Στο ίδιο*, σελ. 110

120 Μάλιστα σε περίπτωση που αυτό είναι ήδη υψηλότερο από αυτό του περιγύρου ο Γλυτσός δίνει τρεις περιπτώσεις που μπορεί να συμβούν: α) ο μετανάστης ορίζει μόνος του το κατώτατο όριο, το οποίο μπορεί να είναι και μηδενικό, β) αντίθετα, η οικογένεια μπορεί να ενισχύει το μετανάστη όσο αυτός παραμένει στην ξένη χώρα ή γ) η μετανάστευση δεν πραγματοποιείται εφόσον δεν κρίνεται αναγκαία: *Στο ίδιο*, σελ. 98

121 «Μόνο τον τελευταίο χρόνο, περίπου ένα δις Μάρκα τοποθετήθηκαν στις ταμειακές μηχανές πωλητών οικιακών, ραδιοφώνων, τηλεοράσεων, ηλεκτρικών συσκευών και φωτογραφικών μηχανών... Οι Gastarbeiter στις διακοπές φέρνουν τους τελωνειακούς υπαλλήλους σε απελπισία. Μεταφέρουν ολόκληρα φορτία ηλεκτρικές συσκευές, ποδήλατα και μοτοποδήλατα στο Νότο. Διόλου σπάνια, αδειούχοι φέρνουν τρακτέρ, που αγόρασαν στη Γερμανία,

Η Τράπεζα της Ελλάδας δίνει στοιχεία της περιόδου για την εισροή εμβασμάτων από τη Δυτική Γερμανία:

Μεταναστευτικά εμβάσματα από ΟΔΓ ανά χρόνο, 1960-1973
(σε εκατ. δολ. ΗΠΑ τρέχουσας αγοραστικής αξίας)

Πίνακας 14

Έτος	Εμβάσματα
1960	0,4
1961	2,57
1962	4
1963	7,43
1964	10,66
1965	13,77
1966	20,38
1967	21,04
1968	22,96
1969	65,93
1970	133,48
1971	186,59
1972	222,69
1973	269,69
1974	228,89

Πηγή: Λ. Παπαγαλάνη & Θ. Καλαφάτης, «Εργατική μετανάστευση. Οι Έλληνες στη Γερμανία και τη Δυτική Ευρώπη», στο Β. Παναγιωτόπουλος (διεύθ. έκδ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 9ος τόμος: *Νικητές και ηττημένοι, 1949-1974. Νέοι ελληνικοί προσανατολισμοί: Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004, σ. 329-338, σελ. 335

Όπως φαίνεται και στον Πίνακα 14, η τάση αποστολής εμβασμάτων παραμένει αυξητική καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου, από το 1960 έως το 1973. Από το 1969 και μετά μάλιστα, οι ρυθμοί αύξησης ανεβαίνουν με ταχύτερους ρυθμούς. Τα έτη 1967 και 1974, όπου έχουμε οικονομικές ή πολιτικές αναταράξεις, υπάρχει στασιμότητα και μείωση αντίστοιχα στη διακύμανση της τάσης

αποστολής. Αυτό αποδεικνύει την επιρροή και των μακροοικονομικών παραγόντων στις διακυμάνσεις των εμβασμάτων.

Η ραγδαία αύξηση εισδοχής εμβασμάτων από τα μέσα της περιόδου στηρίζεται σε τρεις βασικούς λόγους: Όσο ανεβαίνει ο συσσωρευμένος αριθμός μεταναστών στη Δυτική Γερμανία, τόσο αυξάνεται και το εισερχόμενο έμβασμα από αυτή. Επιπλέον, η αποστολή ενός ποσού από το εισόδημα του εργαζόμενου μετανάστη αντικατοπτρίζεται στο ίδιο ύψος του εισοδήματος, το οποίο, όπως είδαμε στον Πίνακα 13, ακολουθεί επίσης αυξητική πορεία. Τέλος, καθώς αλλάζει το είδος του μετανάστη και η διάρκεια παραμονής στη Γερμανία επιμηκύνεται, η τυχοδιωκτική συμπεριφορά της γρήγορης αποταμίευσης και επιστροφής στην Ελλάδα αντικαθίσταται από την παραμονή με αόριστο πλάνο επιστροφής. Αυτό δηλαδή που αναλύσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, παρατηρούμε ότι επηρεάζει και την τάση αποστολής εμβασμάτων. Οι μετανάστες που εκτείνουν την παραμονή τους στο εξωτερικό ή που αποδημούν έχοντας μελετήσει την απόφασή τους πιο ώριμα, κάνουν λιγότερες θυσίες για αποταμίευση. Ταυτόχρονα όμως διατηρούν και στενούς δεσμούς με μέλη της οικογένειας στην πατρίδα τους, για λόγους που αναφέραμε σε άλλο σημείο. Μέλη που είναι πιο πρόθυμοι να ενισχύσουν, ακόμη κι αν αυτό σημαίνει περεταίρω επιμήκυνση της παραμονής τους εκτός Ελλάδας.

5.4 Εργασιακές Συνθήκες

5.4.1 Αντικειμενικές Δυσκολίες

Τα προβλήματα στην εργασία για τους Έλληνες στη Γερμανία ξεκινούσαν από το χαρακτήρα της μετανάστευσης. Επειδή οι περισσότεροι από τους μετανάστες κατάγονταν από αγροτικές περιοχές και δεν είχαν αντικρίσει ποτέ τους εργοστάσιο, δυσκολεύονταν να προσαρμοστούν στην αυτοματοποιημένη παραγωγή και τις νέες εντατικοποιημένες συνθήκες, όπως και στην έννοια της μισθωτής εργασίας.¹²² Σε δειγματοληπτική έρευνα του 1963 φαίνεται η οικονομική «καταγωγή» των Ελλήνων μεταναστών. Το 75% ήταν είτε αγρότες, είτε ανειδίκευτοι εργάτες, είτε άνεργοι.¹²³ Η καταγωγή, σε συνδυασμό με την κυριαρχία των μεγάλων επιχειρήσεων στη γερμανική οικονομία, δυσκόλευε ακόμη περισσότερο την προσαρμογή. Σύμφωνα με απογραφή του 1968, στη Δυτική Γερμανία, το 59% των μεταναστών δούλευε σε επιχειρήσεις με πάνω από 500 εργαζόμενους, το 15% σε επιχειρήσεις με 200-500 εργαζόμενους, το 16% με 50-200 εργαζόμενους, ενώ μόνο το 10%

122 Χαρακτηριστικός ο διάλογος μεταξύ νεοφερμένων εργατών, που δημοσιεύει ο Ματζουράνης: «–Δεν τα καταφέρνω. –Τρίβε και μη μιλάς. –Δηλαδή τώρα πληρώνουμαι; –Με 4,30 την ώρα.»: Γ.Ξ. Ματζουράνης, *Έλληνες εργάτες...*, ό.π., σελ. 67

123 Β. Φίλιας, «Η μετανάστευση Ελλήνων...», ό.π., σελ. 242

δούλευε σε επιχειρήσεις με 1-50 εργαζόμενους.¹²⁴ Τέλος, ο νέος μετανάστης εντασσόταν στην παραγωγική διαδικασία από την πρώτη μέρα μόνο με τις βασικές εξηγήσεις.¹²⁵

Η γλώσσα ήταν επίσης μια βασική δυσκολία, καθώς οι διερμηνείς που υπήρχαν για να βοηθούν στην υποτυπώδη συνεννόηση με την εργοδοσία δεν έφταναν για να εξηγούν τις προειδοποιήσεις κινδύνου που ήταν γραμμένες πάνω στα μηχανήματα.¹²⁶ Για τους διερμηνείς ο Ματζουράνης διαπιστώνει πως, βάσει των αναφορών από Λ. Πολυχρόνη, Ε. Σαββόπουλο, Σ. Κλαδά και Κ. Καρβέλη, πολλές φορές υπήρχε μια στάση υπεροχής που περισσότερο έκλινε να ενισχύει τη θέση των προϊστάμενων και των εργοδοτών παρά αυτή των εργατών.¹²⁷ Παρόμοιες αναφορές έχουμε και από προσωπικές μαρτυρίες μεταναστών.¹²⁸ Επιπλέον, τα πρώτα ειδικά χρόνια, πολλοί μετανάστες όχι μόνο δεν ήξεραν τα εργασιακά τους δικαιώματα αλλά δεν ήξεραν πού και πώς να ενημερωθούν, ενώ η γλώσσα αποτελούσε βασικό εμπόδιο και σε αυτό.

Το σημαντικότερο, όμως, ζήτημα ήταν ότι οι μετανάστες ήταν επιφορτισμένοι με τις πιο βαριές ή δύσκολες ή ανθυγιεινές εργασίες, τις οποίες οι Γερμανοί εργάτες απέφευγαν. Δεσμεύσεις άλλωστε για τις συνθήκες του εργασιακού περιβάλλοντος, όπως ο θόρυβος, η ζέστη ή το κρύο, η υγρασία, οι ώρες ορθοστασίας και η μυϊκή καταπόνηση, δεν υπήρχαν στη Συμφωνία, και οι όποιες κατακτήσεις για τη βελτίωσή τους, εξαρτιόνταν από την επιρροή των συνδικάτων.

Η οικονομική ανάπτυξη της χώρας έδινε στον ίδιο το γερμανικό πληθυσμό την ευκαιρία να αναβαθμίσει την εργασιακή του θέση (άρα και την κοινωνική), αφήνοντας έτσι τις «κατώτερες» θέσεις κενές.¹²⁹ Όπως περιέγραφε, και το *Der Spiegel*: «Γενικά, η εργατική δύναμη [σ.σ. των μεταναστών] είναι συγκεντρωμένη σε επαγγελματικές ομάδες, των οποίων το κύριο χαρακτηριστικό είναι η βαριά εργασία (μεταποίηση, κατασκευές, εξόρυξη) ή το χαμηλό κοινωνικό κύρος

124 *Απόδημοι Έλληνες*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1972, σελ.48

125 Στο ίδιο, σελ. 78 και Ηλ. Δημητράς, «Η μετανάστευση...», *ό.π.*, τ. 21 (1965), σελ. 13

126 Έως και 250% υψηλότερη συχνότητα ατυχημάτων καταγράφει ο Ματζουράνης για τους ξένους εργάτες: Γ.Ξ. Ματζουράνης, *Έλληνες εργάτες...*, *ό.π.*, σελ. 77

127 Στο ίδιο, σελ. 84-85

128 «Όσο για τους διερμηνείς που υπάρχουν στις διάφορες επιχειρήσεις εκμεταλλεύονται τους φτωχούς και αγράμματους Έλληνες αγρότες.»: Ηλ. Δημητράς, «Η μετανάστευση...», *ό.π.*, τ. 23 (1965), σελ. 51

Από μαρτυρία διερμηνέα: «Αν ήθελα μπορούσα να βγάλω πολλά λεφτά από τους εργάτες... Κατάλαβα ότι ο προηγούμενος διερμηνέας έτσι έκανε... Όχι μόνο τους παίρνουν ένα σωρό λεφτά αλλά τους κάνουν και εκβιασμούς διαφόρων ειδών, ιδίως στις κοπέλες... Μα και το εργοστάσιο ενοχλήθηκε και ο διευθυντής μου είπε ότι δεν αποδίδω όπως ο προκάτοχός μου και δεν προασπίζω τα συμφέροντα της φίρμας.»: Γ. Ξ. Ματζουράνης, *Μας λένε γκασταρμπάιτερ*, *ό.π.*, σελ. 41

129 «Η συνεχής προαγωγή των δυτικοευρωπαίων από τις κατώτερες στις ανώτερες θέσεις εργασίας αυξάνει διαρκώς τον αριθμό και τις κατηγορίες εργασιών που προσφέρονται σε μετανάστες. Οι εργασίες, που γίνονται στο ύπαιθρο και οι εργασίες που γίνονται κάτω από την επιφάνεια της γης είναι από τις πρώτες που προσφέρθηκαν στους μετανάστες. Ακολούθησαν οι κατώτερες θέσεις εργασίας στην βιομηχανία παραγωγής και επεξεργασίας μετάλλων. Κατόπιν προσφέρθηκαν μαζικά δουλειές στις ελαφρές βιομηχανίες και τώρα τελευταία στις υπηρεσίες.»: Ηλ. Δημητράς, «Η μετανάστευση...», *ό.π.*, τ. 21 (1965), σελ. 6

(σερβιτόροι, οδηγοί λεωφορείων). Καταχωρούνται [σ.σ. οι μετανάστες] σταθερά σε επαγγέλματα, τα οποία οι Γερμανοί όλο και περισσότερο αποφεύγουν».¹³⁰

Από την άλλη, η έλλειψη ειδίκευσης από τους μετανάστες σήμαινε πως η εργασία που έκαναν ήταν, ως επί το πλείστον, χειρονακτική και βαριά. Τα ποσοστά απασχόλησης των Πινάκων 13 και 14, δείχνουν, από τη μία τη ζήτηση που υπήρχε σε κάθε κλάδο (άρα και τους ρυθμούς ανάπτυξής τους), και από την άλλη τους κλάδους που μπορούσε να απασχοληθεί ένας υγιής αλλά ανειδίκευτος εργάτης (όπως στη βιομηχανία όπου το πόστο «...στη γραμμή παραγωγής ήταν συνήθως το τράβηγμα μοχλών»¹³¹).

Κατανομή εργατών ανά κλάδο της οικονομίας της ΟΔΓ: 1964

Πίνακας 15

	Ποσοστό ξένων εργατών επί του συνόλου	Ποσοστό ξένων εργατών ανά κλάδο	Ποσοστό Ελλήνων εργατών ανά κλάδο
Παραγωγή και Επεξεργασία σιδήρου και Μετάλλου	4.6%	33,3%	48%
Επεξεργασίας και Μεταποίησης (εκτός σιδήρου και μετάλλου)	3,8%	24,4%	21%
Εξόρυξη και ενέργεια	4.2%	6,5%	9%
Κατασκευές	6,8%	24,2%	12%
Υπηρεσίες	1,6%	3,3%	-
Συγκοινωνίες	1,5%	2,9%	-
Δημόσιες Υπηρεσίες	0,6%	2,3%	-
Άλλα	-	3,1%	10% ¹³²

Πηγή: Οι δύο πρώτες στήλες από «Gastarbeiter: Per Moneta», *Der Spiegel*, τ. 41 (7/10/1964), η τρίτη στήλη από: Λ. Πολυχρόνης, *Προβλήματα των εν Δυτική Γερμανία Απασχολουμένων Ελλήνων Εργατών*, Υπουργείο Εργασίας, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1964, σελ. 33

130 «Gastarbeiter: Per Moneta», ό.π., <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-46175674.html> (πρόσβαση στις 31/10/2017)

131 Στο ίδιο

132 Δυστυχώς ο Πολυχρόνης δεν μας δίνει αναλυτικότερα στοιχεία, οπότε και κατανέμει τους κλάδους που δεν αναφέρονται στα «Άλλα».

Κατανομή εργατών ανά κλάδο της οικονομίας της ΟΔΓ: 1971

Πίνακας 16

	Ποσοστό ξένων εργατών επί του συνόλου ¹³³	Ποσοστό ξένων εργατών ανά κλάδο	Ποσοστό Ελλήνων εργατών ανά κλάδο ¹³⁴
Παραγωγή και Επεξεργασία σιδήρου και Μετάλλου	-	-	51,1%
Επεξεργασίας και Μεταποίησης (εκτός σιδήρου και μετάλλου)	-	-	33,7%
Εξόρυξη και ενέργεια	-	-	1,3%
Κατασκευές	-	-	4,3%
Υπηρεσίες	-	-	-
Συγκοινωνίες	-	-	-
Δημόσιες Υπηρεσίες	-	-	-
Άλλα	-	-	10,6% ¹³⁵

Πηγή Γεράσιμος Στεφανάτος, «Ζητήματα συνδικαλιστικής δράσης των Ελλήνων μεταναστών στη Δυτική Γερμανία», *Μηνιάτικο πολιτικό θεωρητικό περιοδικό: Νέος Κόσμος*, τ. 4 (1972), ΚΕ του ΚΚΕ, σελ. 25

Βλέπουμε λοιπόν ότι, ο καταμερισμός στην αγορά εργασίας παραμένει κατά κύριο λόγο ο ίδιος με το πέρασμα των χρόνων -με τη βιομηχανία μετάλλου και μεταποίησης να αποτελούν την ατμομηχανή της γερμανικής οικονομίας και τον κλάδο των κατασκευών και της εξόρυξης μάλλον να υποχωρούν με την πάροδο του χρόνου-. Ωστόσο, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι η απασχόληση των Ελλήνων ή ακόμη και συνολικά των ξένων εργατών δεν ακολουθεί τη γενική απασχόληση του γερμανικού πληθυσμού, όπως μας δείχνει και ο Πίνακας 15.

Τέλος, παραθέτουμε τις απαντήσεις που είχε δώσει το 1965 σε συνέντευξη περί των συνθηκών εργασίας των ανειδίκευτων μεταναστών ένας εργοδότης, ο Διευθυντής της χαλυβουργίας «Buderus»

¹³³ Δεν έχουμε αντίστοιχα στοιχεία για σύγκριση.

¹³⁴ Γερ. Στεφανάτος, «Ζητήματα...», ό.π., σελ. 25

¹³⁵ Αν και ο Γεράσιμος Στεφανάτος, στο *Νέο Κόσμο*, μας δίνει αναλυτικά για κάθε κλάδο τους αριθμούς, γίνεται σύμπτυξη στον Πίνακα για να μπορούν τα στοιχεία να συγκριθούν. Αναλυτικά στα «Άλλα» προστίθενται οι Υπηρεσίες (2,87%), οι Συγκοινωνίες (0,85%), οι Δημόσιες Υπηρεσίες (3,25%), οι κλάδοι Εμπόριο, Τράπεζες και Ασφαλίσεις (3,32%) και η Γεωργία, Κτηνοτροφία, Ιχθυοτροφία (0,27%).

(απασχολούσε 9.700 εργαζόμενους), και οι οποίες αναδημοσιεύονται στο πολιτικό περιοδικό Εποχές. Σύμφωνα με το διευθυντή, οι αντιξοότητες του περιβάλλοντος στη βιομηχανία μετάλλου έχουν να κάνουν με το δέος του καινούριου, του τελείως διαφορετικού από την αγροτική ζωή και εργασία. Γι αυτό και η αίσθηση της βαριάς εργασίας εξαλείφεται με το πέρασμα του χρόνου και την εξοικείωση. Ωστόσο, όπως παραδέχεται και ο ίδιος, οι μετανάστες χαρακτηρίζονται από «αστάθεια», καθώς το ένα τρίτο αποχωρεί πριν τον πρώτο χρόνο ενώ μετά από 2 χρόνια μόνο το 30% της ίδιας σειράς παραμένει στο πόστο του. Όμως ως αιτία αποχώρησης αναφέρει το σοκ του καινούριου. Φυσικά οι κενές θέσεις αναπληρώνονται από τις επόμενες σειρές. Οι εναπομείναντες είναι και αυτοί που στη συνέχεια αναζητούν μια ειδίκευση και καλύτερες αποδοχές. Όσο για το σύστημα Akkord, αναγνωρίζει πως είναι κύριο γνώρισμα των μεταναστών, το οποίο οι Γερμανοί εργάτες αρνούνται να μιμηθούν καθώς μακροπρόθεσμα φθείρει την υγεία τους. Συμπληρώνει μάλιστα, πως και οι ίδιοι οι μετανάστες δεν αντέχουν να ακολουθούν αυτή την πρακτική για πάνω από δύο συνεχόμενα χρόνια. Όσο για την κατάρτιση εργασίας, παραδέχεται και ο ίδιος πως εκτός από τις πρώτες γενικές επεξηγήσεις, έγκειται στους παλαιότερους μετανάστες να βοηθήσουν τους νεότερους να κατανοήσουν τις ευθύνες του πόστου τους.¹³⁶

5.4.2 Η στάση των εργοδοτών

Εκτός, όμως, από αυτά τα βασικά προβλήματα, οι μετανάστες είχαν να αντιμετωπίσουν και περιπτώσεις εργοδοτών που δεν τηρούσαν τον νόμο, ειδικά όταν αυτός άφηνε «παράθυρα». Όπως όταν ο μετανάστης εισερχόταν παράνομα στη Γερμανία, ή χωρίς να έχει περάσει την καθορισμένη διαδικασία από τα Γραφεία Εύρεσης Εργασίας. Αυτό συνέβαινε ειδικά εκεί που οι αλλοδαποί εργάτες ήταν η πλειοψηφία, που δεν υπήρχε ισχυρή παρουσία συνδικαλιστών και οι εργαζόμενοι δούλευαν υπό καθεστώς εκφοβισμού.

Εξάλλου, όπως αναφέρει και ο Πολυχρόνης, αρκετοί ήταν οι εργοδότες «οίτινες και τους όρους της Γερμανικής εργατικής νομοθεσίας δεν τηρούν και τα ατομικά συμβόλαια καταστρατηγούν». Και επισημαίνει ότι «εις τα ατομικά συμβόλαια των Ελλήνων εργατών αναγράφεται ρητώς ο όρος, ότι εν περιπτώσει μη τηρήσεως του ατομικού συμβολαίου, αρμόδια είναι τα Εργατικά Δικαστήρια. Πόσοι όμως Έλληνες εργάται γνωρίζουν τούτο...»¹³⁷

Βάσει πληροφοριών της «Φωνής της Αλήθειας», στις 8 Σεπτεμβρίου του 1970 δημοσιεύεται ανταπόκριση του Κώστα Βουλγαρόπουλου από τη Δυτική Γερμανία, στην εφημερίδα «Ελεύθερη Πατρίδα», ο οποίος καταγγέλλει μια σειρά παραβάσεις της εργατικής νομοθεσίας από τη εταιρία

136 Ηλ. Δημητράς, «Η μετανάστευση...», ό.π., τ. 23 (1965), σελ. 48-50

137 Λ. Πολυχρόνης, *Προβλήματα...*, ό.π., σελ. 44

«Μπερ» της Στουτγκάρδης, σε βάρος εκατοντάδων ελλήνων μεταναστών που δούλευαν σε αυτή. Σε ύστερο δημοσίευμα μάλιστα αναφέρεται ότι μέσα σε ένα χρόνο είχαν χάσει το χέρι τους δύο Έλληνες εργάτες. Ο ανταποκριτής αναφέρει ότι, αιτία των ατυχημάτων είναι τα ανεπαρκή μέτρα προστασίας, η εντατικοποίηση της εργασίας και η χρησιμοποίηση ανειδίκευτων εργατών σε μηχανές που απαιτούσαν τεχνικές γνώσεις.¹³⁸ Άλλος ανταποκριτής από το Χίλκερόντε¹³⁹ καταγγέλλει τη φίρμα Τρίττελ για την απάνθρωπη μεταχείριση ελληνίδων που δουλεύουν στα εργοστάσια της μέσα σε ανθυγιεινές συνθήκες και κάτω από ποικίλους εκβιασμούς για να μη διαμαρτύρονται.¹⁴⁰

Ο Κώστας Βουλγαρόπουλος καταγγέλλει και πάλι στις 30 Σεπτεμβρίου του 1970, στην «Ελεύθερη Πατρίδα» τις ανθυγιεινές συνθήκες εργασίας της βιομηχανίας ελαστικών «Μέτσελερ», όπου δεν λαμβάνονταν καν τα απαραίτητα μέτρα για την προστασία των εργαζομένων από τις αναθυμιάσεις.¹⁴¹

Εργατικό ατύχημα αναφέρεται, στις 21 Οκτώβρη του 1970, από τη «Φωνή της Αλήθειας» με έναν εργάτη να παθαίνει εγκαύματα τρίτου βαθμού εξαιτίας της ανεπάρκειας εξοπλισμού προστασίας και υποχρεωτικής δουλειάς 17 ώρες την ημέρα.¹⁴²

Άλλο παράδειγμα καταπάτησης του νόμου δίνεται στην ανταπόκριση του προέδρου της «Ενιαίας Συνδικαλιστικής Αντιδικτατορικής Κίνησης-τμήμα εξωτερικού», που δημοσιεύτηκε στη «Φωνή της Αλήθειας» στις 17 Νοεμβρίου του 1970. Πρόκειται για τη βιομηχανία Μαννστολντ, η οποία αριθμούσε 15 εργοστάσια στα οποία απασχολούνταν συνολικά 80.000 εργάτες, το 80% των οποίων ήταν μετανάστες και η πλειοψηφία εξ αυτών Έλληνες: «Η μεταχείριση των Ελλήνων εργατών από την επιχείρηση είναι άνιση. Συχνά παραβιάζονται οι διμερείς συμφωνίες καθώς και ο κανονισμός λειτουργίας των κοινοκατοικιών. Παραβιάζεται κατάφορα η εργατική νομοθεσία. Η εντατικοποίηση της παραγωγής έχει πάρει πρωτοείδωτες διαστάσεις. Αποτέλεσμα αυτής της τακτικής είναι η αύξηση των εργατικών ατυχημάτων. Δεν υπάρχει μέρα που να μη πάει κάποιος εργάτης στο νοσοκομείο με κομμένο χέρι ή πόδι. Ο θάνατος καιροφυλακτεί πίσω από τις μηχανές και τις πρέσες. Τα 90% των εργατικών ατυχημάτων αφορούν ξένους εργάτες. Σε πολλά τμήματα του εργοστασίου για θέρμανση χρησιμοποιούνται σόμπες με κάρβουνο χωρίς ο καπνός να διοχετεύεται έξω. Υπάρχει ανισότητα στην αμοιβή των εργατών. Στην ίδια μηχανή, για ίσο αριθμό ωρών και για

138 ΕΚΧΦ, ΦτΑ, 8/9/1970, ΑΜ: 273279

139 Κωμόπολη της Κάτω Σαξονίας

140 ΕΚΧΦ, ΦτΑ, 8/9/1970, ΑΜ: 278898

Στο σκάνδαλο της Τρίττελ αναφέρεται και ο Ματζουράνης: Γ.Ξ. Ματζουράνης, *Έλληνες εργάτες...*, ό.π., σελ. 82

141 ΕΚΧΦ, ΦτΑ, 30/9/1970, ΑΜ: 273477

142 ΕΚΧΦ, ΦτΑ, 21/10/1970, ΑΜ: 291152

ίση παραγωγή οι ξένοι εργάτες, παίρνουν 20 ως 40 πφένιχ την ώρα λιγότερα από τους Γερμανούς συναδέλφους τους». ¹⁴³

Στα εργατικά ατυχήματα αναφέρεται εκτενώς και ο Ματζουράνης με πλήθος παραδειγμάτων και δημοσιεύσεις μαρτυριών:

«Υπάρχει πιθανότητα να γυρίσουμε στην Ελλάδα ανάπηροι χωρίς την παραμικρή σύνταξη. Διότι οι ελληνικές αρχές όταν υπέγραψαν την σύμβαση εργασίας, δεν είχαν προβλέψει καθόλου αυτό το φλέγον ζήτημα των ατυχημάτων. Και έχουμε άπειρα παραδείγματα που έχασαν τα χέρια τους και έκαναν δυο και τρία δικαστήρια στην Γερμανία και ένα σωρό διαβήματα στις ελληνικές αρχές χωρίς να κερδίσουν τίποτα.» ¹⁴⁴

«Έχω δει ανθρώπους που έτυχε να δουλεύουν τρανσπορτ στους γερανούς, άλλους να τους πιάνουν τα δέματα τα πόδια, ένας άλλος Έλληνας που είναι στη ρήχμανση τον χτύπησε το σίδερο και τούκοψαν το πόδι. Και άλλος ένας Έλληνας με θανατηφόρο ατύχημα που πέθανε μέσα σε μια ώρα σχεδόν... Όχι ότι είναι απρόσεκτοι οι άνθρωποι, δεν ξέρουν τον τρόπο δουλειάς...» ¹⁴⁵

«Συνήθως όταν πεθαίνει ένας εργάτης μέσα στη φίρμα από δυστύχημα, η φίρμα προσπαθεί να το κρύψει, δηλαδή λέει ότι αυτός πέθανε στο δρόμο προς το νοσοκομείο. Πάντα προσπαθεί με κάθε τρόπο να το κρύψει...» ¹⁴⁶

Επιπλέον δίνει μια εικόνα για την κατάσταση, αναφέροντας 2.268.400 εργατικά ατυχήματα στη γερμανική βιομηχανία μόνο το 1971. Μάλιστα τα 5.115 ήταν θανατηφόρα. Στα εργατικά ατυχήματα συμπεριλαμβάνονται και οι ασθένειες που προκύπτουν λόγω ανθυγιεινών συνθηκών εργασίας: «δερματικές παθήσεις και μολύνσεις του συκωτιού και των νεφρών που παθαίνουν οι εργαζόμενοι στη χημική βιομηχανία. Ιλίγγους, πνευμονικά νοσήματα και καρδιακές ανεπάρκειες στην οικοδομική βιομηχανία και τα ορυχεία. Παθήσεις των αυτιών στη βιομηχανία επεξεργασίας ξύλου.» ¹⁴⁷ Οι μαρτυρίες μας δείχνουν από την άλλη πως οι κακουχίες που υφίστανται, οι μετανάστες δεν έχουν να κάνουν μόνο με την έλλειψη προστατευτικών μέτρων ή με τον τύπο εργασίας, αλλά και με την ίδια την ανάγκη εργασίας με υπερωρίες ή Akkord, προκειμένου να εξασφαλιστούν παραπάνω χρήματα. ¹⁴⁸

143 ΕΚΧΦ, ΦτΑ, 17/11/1970, ΑΜ: 273266

144 Γ. Ξ. Ματζουράνης, *Μας λένε γκασταρμπάιτερ*, ό.π., σελ. 61

145 Στο ίδιο, σελ. 127

146 Στο ίδιο, σελ. 129

147 Γ.Ξ. Ματζουράνης, *Έλληνες εργάτες...*, ό.π., σελ. 76-77

148 «Πολλά τα χρέη καθότι ανάγκες και παιδιά... Δουλεύω σε αυτοκινητοβιομηχανία. Στην κορδέλα και ακκόντ... Πρέπει να δουλεύεις μέχρι τρέλας για να πιάσεις το μισθό σου. Το οποίο μπορεί να πέσεις κάτω όπως έπεσε κι άλλος

Τέλος, στην εμπειρική έρευνα του Kolodny, τη δεκαετία του '70, καταγράφεται η «πολυάριθμη κατηγορία των τραυματιών και των αρρώστων» που έχουν καταλήξει άνεργοι λόγω της αναπηρίας τους: «Δεν είναι σπάνια τα ακρωτηριασμένα δάχτυλα και τα χέρια σε γύψο και ορισμένοι πληρώνουν βαρύ το τίμημα για μια στιγμή απροσεξίας μπροστά στη μηχανή. Υπάρχουν κι εκείνοι που από τις κακουχίες μιας δύσκολης δουλειάς και από το υπερβολικό κάπνισμα και ποτό έχουν καταδικαστεί σε πρόιμη αιθυλική κίρρωση και σε χρόνια βρογχίτιδα. Πολλοί που μόλις πάτησαν τα σαράντα, είναι ανίκανοι πια για εργασία.»¹⁴⁹

5.5 Συνδικαλισμός

Λόγω όλων των παραπάνω ελλείψεων και δυσχερειών παρουσιάστηκε από την πρώτη στιγμή για τους Έλληνες εργαζόμενους η ανάγκη να διεκδικήσουν τα εργατικά και κοινωνικά τους δικαιώματα. Ωστόσο, πολλοί Έλληνες δεν είχαν ξαναυπάρξει μισθωτοί εργάτες, και δε γνώριζαν τη συνδικαλιστική δράση. Η οργάνωση των εργατών στα συνδικάτα και η συνεργασία τους με την Ομοσπονδία Γερμανικών Συνδικάτων ή DGB προσκολλούσε και σε ένα άλλο βασικό εμπόδιο που ήταν η αίσθηση προσωρινότητας. Έτσι λοιπόν και οι ίδιοι οι μετανάστες θεωρούσαν ότι δεν άξιζε να εμπλακούν στα συνδικαλιστικά από τη στιγμή που τον επόμενο χρόνο μπορεί να μην βρίσκονταν πια στη Γερμανία ή έστω στην ίδια επιχείρηση. Το μετεμφυλιακό κλίμα, επίσης δε βοηθούσε στο να οργανωθούν οι εργάτες, εκ οποίων οι περισσότεροι φοβόντουσαν ότι θα χάσουν τη δουλειά τους. Τα πράγματα χειροτέρεψαν την περίοδο της Χούντας, όταν και τα περιστατικά σωματικής βίας και εκφοβισμού κορυφώθηκαν. Οι παραπάνω φόβοι προκαλούνταν κυρίως στο πρόσωπο των Κλιμακίων του ελληνικού Υπουργείου Εργασίας. Εκτός από το ότι η συγκεκριμένη υπηρεσία δρούσε υπονομευτικά, δεν είχε και κανένα δικαίωμα ελέγχου τήρησης τους εργατικού νόμου. Ο Λεάνδρος Πολυχρόνης στην έκθεσή του καταγγέλλει ότι όχι μόνο δεν έκαναν τη δουλειά τους αλλά είχαν μετατραπεί από πολύ νωρίς σε όργανα προπαγάνδας και χαφιεδισμού του ελληνικού κράτους. Η ανικανότητα να αντεπεξέλθουν στα καθήκοντά τους εξηγούνται από τον Πολυχρόνη με τους εξής λόγους. Υπήρχε έλλειψη συντονισμού, ελέγχου και παρακολούθησης από την προϊσταμένη αρχή, οι υπάλληλοι ήταν πλήρως ταγμένοι στο πολιτικό καθεστώς της Ελλάδας, και αν και ο αριθμός τους κρινόταν ανεπαρκής, πολλοί από αυτούς ήταν ακατάλληλοι για τη δουλειά που είχαν αναλάβει με

συνάδελφος μου και να τρέχεις στα νοσοκομεία, όπως εκείνος, έπαθε λέει νευρικές διαταραχές... Άλλος έγινε αλλήθως με το να παρακολουθεί το αυτοκίνητο που φτάνει από πάνω του να του περάσει μια βίδα.» Γ. Ξ. Ματζουράνης, *Μας λένε γκασταρμπάιτερ*, ό.π., σελ. 42

«...το νεφρό μου μού πονεί ακόμα που το χτύπησα στη μηχανή μα δε βγήκα άρρωστος για να κάνω περιωρίες να σου στείλω για την τράπεζα να σώσουμε το γελάδι.» Στο *ίδιο*, σελ. 74

149 E. Kolodny, *Η Σαμοθράκη...*, ό.π., σελ. 42

ελλιπή προσόντα.¹⁵⁰ Για τον έλεγχο που αυτά είχαν πάνω στους εργαζομένους, ο Πολυχρόνης ρίχνει ευθείες «βολές» ενάντια στην προηγούμενη κυβέρνηση της δεξιάς: «Όποιος δεν ήθελε να συμμορφωθεί προς τας επιταγές των επισήμων Ελληνικών Υπηρεσιών, ή όποιος ετολμά να εκδηλωθή ως μη σύμφωνος προς την πολιτικήν του κ. Καραμανλή, άνευ άλλης διαδικασίας εχαρακτηρίζετο ως κομμουνιστής, και από εκεί και πέραν είχε να αντιμετωπίση τας πλέον απίθανους ταλαιπωρίας.» Η «Φωνή της Αλήθειας» καταγγέλλει περιπτώσεις δίωξης Ελλήνων μεταναστών από τα Κλιμάκια, σε συνεργασία με τις γερμανικές αρχές. Χαρακτηριστική είναι αυτή εργαζόμενου που πιάστηκε από την αστυνομία ύστερα από καταγγελία διερμηνέα της εταιρίας στην οποία δούλευε, επειδή είχε προτείνει στους υπόλοιπους Έλληνες να ενωθούν για να παλέψουν για τα ζητήματά τους. Ο Έλληνας εργαζόμενος είχε κλειστεί στη φυλακή και επρόκειτο να απελαθεί αλλά, μετά από παρέμβαση των γερμανικών συνδικάτων, αφέθηκε ελεύθερος.¹⁵¹ Μάλιστα σε άλλο δημοσίευμα που γίνεται λόγος για την «αδιαφορία» των Κλιμακίων και τον «αντεργατικό ρόλο» τους, μας δίνεται η πληροφορία ότι «εκπρόσωπος της διοίκησης της Γερμανικής Εργατικής Συνομοσπονδίας δήλωσε τελευταία πως τα γερμανικά συνδικάτα δεν έχουν και δε θέλουν να έχουν καμία σχέση με τα ελληνικά Κλιμάκια».¹⁵²

Ωστόσο, παρόλους τους φόβους, η ανάγκη για προάσπιση των εργατικών δικαιωμάτων και η επίμονη παρέμβαση πολιτικών και συνδικαλιστικών οργανώσεων (Ελληνικών και Γερμανικών), άρχισε σιγά σιγά να διαμορφώνει μεγαλύτερο ενδιαφέρον.

Ποια ήταν όμως η κατάσταση στο συνδικαλισμό της Γερμανίας γενικά;

5.5.1 Τα γερμανικά συνδικάτα

Το 1945 τα γερμανικά συνδικάτα αναδιοργανώνονται αλλά μέχρι το 1948 δεν επιτρεπόταν η περιφερειακή δράση, παρά μόνο η τοπική. Με την άρση της απαγόρευσης ιδρύεται και η Ομοσπονδία Γερμανικών Συνδικάτων, η οποία μέχρι το 1971 αριθμούσε πάνω από 6.500.000 μέλη, ενώ υπάγονταν σε αυτή 16 κλαδικά συνδικάτα.

150 Λ. Πολυχρόνης, *Προβλήματα...*, ό.π., σελ. 30

151 ΑΣΚΙ, ΦτΑ, 303/5, 28.9.1963

152 ΑΣΚΙ, ΦτΑ, 303/5, 12.10.1963

Αριθμός μελών ανά συνδικάτο: 1971

Πίνακας 17

Κλάδος	Μέλη
Μεταλλοβιομηχανία	2.223.567
Μεταφορές, συγκοινωνία	970.000
Χημική βιομηχανία	553.000
Οικοδομών	497.00
Ανθρακωρύχων και ενέργειας	403.000
Σιδηροδρόμων	402.000
Ταχυδρομείων	355.000
Υφασματοβιομηχανίας	311.000
Τροφίμων, εστιατορίων	243.000
Εμπόριο, Τράπεζες, Ασφάλειες	148.000
Τυπογραφία-Χαρτοβιομηχανία	143.000
Ξύλο-τεχνικές ύλες	130.000
Εκπαιδευτικοί	113.000

Πηγή: Γεράσιμος Στεφανάτος, «Ζητήματα συνδικαλιστικής δράσης των Ελλήνων μεταναστών στη Δυτική Γερμανία», *Μηνιάτικο πολιτικό θεωρητικό περιοδικό: Νέος Κόσμος*, τ. 4 (1972), ΚΕ του ΚΚΕ, σελ. 26

Τα συνδικάτα, που υπάγονταν στην DGB στήριζαν τους αγώνες των μεταναστών, και προέβαλαν τις δεκαετίες '60 και '70 διεκδικήσεις για τους «φιλοξενούμενους εργάτες», οι οποίες συνοψίζονται από αυτή την παράγραφο:

«Η Ομοσπονδία Γερμανικών Συνδικάτων (DGB) και τα Συνδικάτα που ανήκουν σε αυτή, εκφράζουν τα κοινωνικά, οικονομικά και εκπολιτιστικά συμφέροντα των εργαζομένων. Το ίδιο, και στην αυτή έκταση, ισχύει και για τους αλλοδαπούς εργαζόμενους. Για το λόγο αυτό, στα καθήκοντα της Ομοσπονδίας ανήκει και η προώθηση της κοινωνικής ενσωματώσεως των αλλοδαπών εργαζομένων. Τα Γερμανικά Συνδικάτα επιδιώκουν να δώσουν στους αλλοδαπούς εργαζόμενους τη δυνατότητα να διεκδικούν αποτελεσματικά, στο πλευρό των Γερμανών συναδέλφων τους, τα συμφέροντά τους. Η Ομοσπονδία Γερμανικών Συνδικάτων κατόρθωσε το έτος 1955, να επιτύχει ύστερα από διαπραγματεύσεις με τη Γερμανική κυβέρνηση, την εξομοίωση των αλλοδαπών εργαζομένων με τους Γερμανούς εργαζόμενους ως προς τις διατάξεις του εργατικού και ασφαλιστικού δικαίου και των συλλογικών συμβάσεων εργασίας. Η Ομοσπονδία και τα Συνδικάτα

που ανήκουν σε αυτή, θεωρούν τη συνδικαλιστική τους δράση ανάμεσα στους αλλοδαπούς εργαζομένους σαν μια πρακτική συμβολή για την ενίσχυση μιας υπερεθνικής συνδικαλιστικής πολιτικής, στηριγμένης στην αλληλεγγύη και προσανατολισμένης προς την ενοποίηση της Ευρώπης».¹⁵³

Τα αιτήματα της DGB σε σχέση με τους μετανάστες ήταν:

- 1) Η επέκταση της εφαρμογής της ίσης μεταχείρισης των αλλοδαπών με τους Γερμανούς εργαζομένους
- 2) Ο εκσυγχρονισμός των εργατικών κατοικιών στα πλαίσια των σύγχρονων δυνατοτήτων. Τούτο προϋπέθετε έλεγχο των κατοικιών από το Ομοσπονδιακό Ίδρυμα Εργασίας πριν καν την πρόσληψη εργαζομένων. Παράλληλα η δημιουργία κατοικιών θα έπρεπε να ενταχθεί στην ευθύνη της Ομοσπονδιακής Κυβέρνησης, της Κυβέρνησης των Κρατιδίων και των Δήμων και να φύγει από τους εργοδότες. Οι εργοδότες θα πρέπει ωστόσο να καταβάλουν ένα ποσό του συνολικού κόστους των νέων κατοικιών.
- 3) Η λήψη πρόσθετων μέτρων για την προστασία των αλλοδαπών εργαζομένων από εργατικά ατυχήματα που παρουσίαζαν μεγαλύτερη συχνότητα σε σχέση με τους Γερμανούς εργάτες.
- 4) Ο αποτελεσματικότερος έλεγχος για παράνομη απασχόληση παιδιών.
- 5) Η διατήρηση της πρόσληψης εργαζομένων από ξένες χώρες αποκλειστικά με βάση τις διακρατικές συμφωνίες και μέσα από τις αρμόδιες αρχές.
- 6) Η επαρκής ενημέρωση για τις συνθήκες διαβίωσης, τον διαφορετικό τρόπο ζωής και η οργάνωση βασικών μαθημάτων της γερμανικής γλώσσας από τη χώρα αποστολής πριν από την αναχώρησή τους.
- 7) Τα γερμανικά συνδικάτα να συμμετέχουν στις μικτές επιτροπές που έχουν συσταθεί από τις διακρατικές συμφωνίες για την έγκριση των προσληφθέντων μεταναστών.
- 8) Η αλλαγή του νόμου περί αλλοδαπών και η προσαρμογή του στο πνεύμα ελευθερίας και δημοκρατίας. (επιτεύχθηκε το 1973).
- 9) Η ενιαία λύση του σχολικού προβλήματος των παιδιών των αλλοδαπών εργαζομένων . Αυτό περιλάμβανε ισότιμη αντιμετώπιση από το νόμο σε όλους τους τομείς της εκπαιδευτικής πολιτικής και μέτρα για οικονομική αρωγή με σκοπό την περαιτέρω μόρφωση. Τα ίδια κριτήρια θα έπρεπε να ισχύουν για την επαγγελματική εκπαίδευση των παιδιών των αλλοδαπών εργαζομένων.

και άλλα...¹⁵⁴

153 Επιμορφωτικό Κέντρο: Αρχείο «Χαρίλαος Φλωράκης», *Τα Γερμανικά Συνδικάτα και οι αλλοδαποί εργαζόμενοι: Θέσεις του Διοικητικού Συμβουλίου της Ομοσπονδίας Γερμανικών Συνδικάτων*, 2/11/1971, ΑΜ: 501730, σελ. 3

154 Επιμορφωτικό Κέντρο: Αρχείο «Χαρίλαος Φλωράκης», *Γερμανικά Συνδικάτα και οι αλλοδαποί εργαζόμενοι: Θέσεις του Διοικητικού Συμβουλίου της Ομοσπονδίας Γερμανικών Συνδικάτων*, 2/11/1971, ΑΜ: 501730, σελ. 13-15

Συνεπώς η DGB συμφωνούσε με την εισαγωγή ξένων εργατών προκειμένου να εξασφαλιστεί η ταχεία ανάπτυξη των επιχειρήσεων και των μεγάλων βιομηχανικών μονάδων, εξασφαλίζοντας όμως από τη γερμανική κυβέρνηση τη διαβεβαίωση ότι, η πρόσληψη των εργατών από το εξωτερικό θα γινόταν στα πλαίσια μιας πολιτικής για την αγορά εργασίας αποκλειστικά μέσω του Ομοσπονδιακού Ιδρύματος, όπως και ότι η πρόσληψη εργατικών δυνάμεων από άλλες χώρες θα στηριζόταν στην αρχή της ισοτιμίας μεταξύ αλλοδαπών και Γερμανών εργαζομένων, ως προς τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας, το εργατικό και το κοινωνικό δίκαιο.

Η ηγεσία της DGB, στην πλειοψηφία της αποτελούνταν από οπαδούς του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος, υποστήριζε τη συνεργασία των τάξεων και περιόριζε την αποστολή των συνδικάτων αποκλειστικά στον οικονομικό αγώνα, ενώ παράλληλα έθετε την εξεύρεση διεξόδου στα εργατικά ζητήματα με τη μέθοδο των διαπραγματεύσεων. Τέλος τη διακατείχε ο ψυχροπολεμικός αντικομμουνισμός στον ένα ή τον άλλο βαθμό.

Μία από τις σημαντικότερες φροντίδες των γερμανικών συνδικάτων, σε σχέση με τους αλλοδαπούς εργαζόμενους, ήταν να τους κάνουν να συνειδητοποιήσουν πως σαν εργαζόμενοι πρέπει να αγωνισθούν μαζί με τους Γερμανούς συναδέλφους τους για την επίλυση των κοινών προβλημάτων. Για να έλθουν όμως τα συνδικάτα σε επαφή με τους αλλοδαπούς, κάτι που αρχικά γινόταν κατ' ανάγκη μόνο στη γλώσσα των αλλοδαπών, δεν μπορούσαν να χρησιμοποιούν διερμηνείς που δεν ήταν συνδικαλιστές, ή διερμηνείς των επιχειρήσεων, τους οποίους οι ξένοι εργαζόμενοι έβλεπαν, κατά κανόνα, σαν όργανα του εργοδότη. Έτσι συχνά οι εργαζόμενοι καλούνταν να εκλέξουν ανεπίσημα ένα άτομο εμπιστοσύνης, το οποίο μπορούσε να επικοινωνεί με το συνδικάτο και να μεταφέρει τις πληροφορίες στους υπόλοιπους εργάτες.¹⁵⁵ Τα άτομα αυτά σχημάτιζαν τα «Σώματα ανθρώπων εμπιστοσύνης» και χωρίζονταν ταυτόχρονα σε «γειτονικές ομάδες», οι οποίες αποτελούνταν από εργαζόμενους που η δουλειά τους σχετιζόταν και δούλευαν κοντά ο ένας στον άλλο. Το άτομο εμπιστοσύνης εκπροσωπούσε στην ομάδα την πολιτική του συνδικάτου, μετέφερε και εκλαΐκευε τις συνδικαλιστικές αποφάσεις, εισέπραττε τις συνδρομές των μελών και έγραφαν τα καινούρια μέλη στο συνδικάτο, διένεμαν τα συνδικαλιστικά έντυπα, εξηγούσαν τα συμβόλαια και ζητούσαν τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας.¹⁵⁶ Ωστόσο, τα «Σώματα ανθρώπων εμπιστοσύνης» δεν ήταν νομικά κατοχυρωμένα απέναντι στον εργοδότη και συνεπώς δεν είχαν το δικαίωμα παρέμβασης που είχαν τα Εργοστασιακά Συμβούλια, όπως θα δούμε παρακάτω.

155 Επιμορφωτικό Κέντρο: Αρχείο «Χαρίλαος Φλωράκης», *Τα Γερμανικά Συνδικάτα και οι αλλοδαποί εργαζόμενοι: Θέσεις του Διοικητικού Συμβουλίου της Ομοσπονδίας Γερμανικών Συνδικάτων*, 2/11/1971, ΑΜ: 501730, σελ. 8

156 Γερ. Στεφανάτος, «Ζητήματα...», ό.π., σελ. 27-28

Το ποσοστό των ξένων εργατών οργανωμένων στα συνδικάτα σύμφωνα με εκτιμήσεις της DGB ανερχόταν μάλλον στο 33% του συνολικού αριθμού των οργανωμένων μελών.¹⁵⁷

Τα γερμανικά συνδικάτα δεν εισέπρατταν βάσει νόμου υποχρεωτική εισφορά από τους εργάτες. Συντηρούνταν αποκλειστικά από την προαιρετική συνδρομή των μελών, η οποία ανερχόταν από 4 έως 10 ΓΜ μηνιαίως ανάλογα με το μισθό και το κλάδο εργασίας του εργαζόμενου. Από τη μεριά τους, όταν απεργούσαν οι εργάτες-μέλη, τα γερμανικά συνδικάτα κατέβαλαν το σύνολο του ημερομίσθιου για όσο διαρκούσε η απεργία. Επιπλέον όταν κάποιο μέλος του συνδικάτου αρρώσταινε ή του τύχαινε κάποιο εργατικό ατύχημα, δικαιούνταν όχι μόνο νόμιμη ασφαλιστική παροχή από το Ταμείο Κοινωνικής Ασφάλισης, αλλά και ειδικό πρόσθετο χρηματικό βοήθημα εκ μέρους του συνδικάτου του. Οικονομικό βοήθημα λάμβανε και για περιστατικά όπως γάμος, θάνατος, τοκετός κλπ. Ακόμη ένα μεγάλο προνόμιο των εργατών που ήταν οργανωμένοι στα συνδικάτα ήταν η δυνατότητα παρακολούθησης Μέσης ή Ανώτατης Τεχνικής Σχολής με μηδενικά ή ελάχιστα δίδακτρα, στην περίπτωση που επέλεγαν να αλλάξουν επάγγελμα ή ειδικότητα ή να τελειοποιήσουν αυτήν που ήδη είχαν. Και το πιο σημαντικό, όταν ένα μέλος αποφάσιζε να προσφύγει στο Εργατικό Δικαστήριο, το συνδικάτο παρείχε σε αυτόν την πλήρη νομική και χρηματική κάλυψη.

Μεγάλη ήταν η συμβολή των γερμανικών συνδικάτων και την περίοδο της Χούντας των Συνταγματαρχών. Τα συνδικάτα, μαζί με τις άλλες αντιδικτατορικές οργανώσεις, προσπάθησαν να οργανώσουν την πάλη τους ενάντια στο καθεστώς της Ελλάδας αλλά και σε άτομα που συχνά έστελνε στη Γερμανία για να ελέγχει τη δράση των Έλλήνων εργατών. Ταυτόχρονα δυνάμωσαν την αλληλεγγύη στους πολιτικά διωκόμενους από τη Χούντα. Το πιο σημαντικό όμως είναι ότι κατάφεραν να εξαπλώσουν το αντιδικτατορικό κλίμα και στους Γερμανούς εργάτες πετυχαίνοντας έτσι κοινές κινητοποιήσεις και διαμαρτυρίες. Πιο αναλυτικά τη συμβολή τους κατά της δικτατορίας θα την εξετάσουμε σε άλλο κεφάλαιο.

5.5.2 Τα Εργοστασιακά Συμβούλια

Τα εργοστασιακά συμβούλια ήταν σημαντικός θεσμός του συνδικαλιστικού κινήματος. Ήταν αναγνωρισμένη δομή οργάνωσης από το κράτος και οι επιχειρήσεις δεσμεύονταν από το νόμο να συμμορφώνονται με τις υποδείξεις τους.

Επειδή ακριβώς τα Εργοστασιακά Συμβούλια ήταν θεσμοί κατοχυρωμένοι από το νόμο, αποτελούσαν και τον εκφραστή της θέλησης του συνόλου των εργαζομένων μιας επιχείρησης, είτε

157 Στο ίδιο

αυτοί ήταν συνδικαλισμένοι, είτε όχι. Τα Συμβούλια είχαν το δικαίωμα να ελέγχουν την εφαρμογή του νόμου, τις τυχόν παραβάσεις, τα συμβόλαια εργασίας και λογοδοτούσαν κάθε τρίμηνο στην τακτική Γενική Συνέλευση. Επίσης φρόντιζαν μεταξύ άλλων για την τήρηση των διατάξεων περί αποφυγής εργατικών ατυχημάτων, συναποφάσιζαν για την αύξηση ή μείωση του εργάσιμου χρόνου και το σχέδιο των αδειών, αλλά και τη διαμόρφωση του ημερομισθίου. Ωστόσο δεν είχαν το δικαίωμα να καταφεύγουν σε μέτρα αγώνα για την διεκδίκηση εργατικών δικαιωμάτων. Η δουλειά αυτή ανήκε στο συνδικάτο και στους ανθρώπους εμπιστοσύνης που αποτελούσαν και το συνδικατικό κρίκο ανάμεσα στους δύο φορείς.

Όσον αφορά την εκλογή των μελών, οι αλλοδαποί εργαζόμενοι είχαν το δικαίωμα μόνο του εκλέγειν. Από την άνοιξη του 1964, οι ξένοι εργάτες που προέρχονταν από τις χώρες της Κοινής Αγοράς, απέκτησαν το δικαίωμα του εκλέγεσθαι. Προϋπόθεση όμως ήταν να έχουν συμπληρώσει το 21^ο έτος της ηλικίας τους και να εργάζονται τουλάχιστον 3 χρόνια στη Δυτική Γερμανία και στο ίδιο εργοστάσιο. Επίσης με το νόμο του 1964, για να εκλεγεί ένας αλλοδαπός χρειαζόταν όχι μόνο την συγκατάθεση των εργατών αλλά και του εργοδότη.

Το Δεκέμβρη του 1971 και ύστερα από μακρόχρονους αγώνες¹⁵⁸ οι εργαζόμενοι των εργοστασίων πετυχαίνουν μια μεγάλη κατάκτηση. Πλέον στα Εργοστασιακά Συμβούλια μπορούσαν να εκλεγούν και να εκλέγονται και οι αλλοδαποί, κάτω από τους ίδιους όρους με τους Γερμανούς εργάτες. Με βάση λοιπόν τον καινούριο νόμο που ψηφίστηκε, δόθηκε σε κάθε εργαζόμενο Γερμανό είτε ξένο που έχει δουλέψει τουλάχιστον έξι μήνες στην ίδια επιχείρηση, το δικαίωμα να υποβάλει υποψηφιότητα για μέλος του Εργοστασιακού Συμβουλίου, χωρίς την ανάμειξη του εργοδότη.¹⁵⁹

Ωστόσο ο αγώνας για την κατάκτηση αυτού του δικαιώματος έφερε στην επιφάνεια πολιτικές συγκρούσεις, οι οποίες εκφράστηκαν σε κινηματικό επίπεδο. Συγκεκριμένα, από τότε που ανέκυψε το θέμα και άρχισαν οι πρώτες κινητοποιήσεις, διαμορφώθηκαν δύο στρατόπεδα. Στο ένα βρισκόταν

158 Ο αγώνας, για την ισοτιμία των ξένων εργατών στην εκλογή Εργοστασιακών Συμβουλίων συνέπεσε και με ένα άλλο κύμα κινητοποιήσεων της περιόδου. Το καλοκαίρι του 1971, έληξε η υπάρχουσα συλλογική σύμβαση για τον κλάδο της χημικής βιομηχανίας, σηκώνοντας απεργιακούς αγώνες σε μια σειρά κρατίδια και χώρους εργασίας. Το σημαντικό σημείο συνάντησης των δύο αγωνιστικών μετώπων ήταν ο αριθμός ξένων, και ελλήνων, εργατών που δούλευαν στο συγκεκριμένο κλάδο. Οι αριθμοί μας δίνουν μια εικόνα για την έκταση της συμμετοχής στις απεργιακές κινητοποιήσεις: Στην “Beiersdorf AG” του Αμβούργου 1.500 εργαζόμενοι, στην “Concentra GmbH” της Φρανκφούρτης ολόκληρο το προσωπικό, στην “Degussa” στην Βαυαρία 700 εργαζόμενοι, στην εταιρία “Merck” της Έσσης 5.000, ενώ στην Bayer του Λεβερκούζεν υπήρξε καθολική συμμετοχή. Τα στοιχεία παρέχονται από δημοσιογραφικό ρεπορτάζ του περιοδικού “Der Spiegel”: «Streik: Stellungswechsel bei Nacht», *Der Spiegel*, τ. 27 (28/6/1971), <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-43243035.html> (πρόσβαση 31/10/2017)

Στοιχεία έχουμε και για Έλληνες εργάτες που ακολούθησαν το κάλεσμα του Συνδικάτου «Χημείας-Χάρτου-Κεραμικής» για αύξηση των αποδοχών ενόψει της νέας συλλογικής σύμβασης. Όπως στο εργοστάσιο της εταιρίας “Klanstorf” του Κέλστερμπαχ (Έσση), όπου σχεδόν και οι 800 Έλληνες, που δούλευαν σε ένα σύνολο 2.000 εργαζομένων, κατέβηκαν σε απεργία.: ΕΚΧΦ, ΦτΑ, 2/7/1971, ΑΜ: 312845

159 Γερ. Στεφανάτος, «Ζητήματα...», ό.π., σελ. 22

η πλειοψηφία των γερμανικών συνδικάτων, με την υποστήριξη των σοσιαλδημοκρατών. Αυτά ήταν που πρότειναν αρχικά και την αλλαγή του νόμου υποστηρίζοντας την ισότητα των εργατών σε όλα τα επίπεδα. Ταυτόχρονα κατηγορούσαν όσους τάσσονταν κατά του νομοσχεδίου ότι στήριζαν την εργοδοσία, η οποία, σύμφωνα με τα ίδια, δεν ήθελε να δει τους ξένους εργάτες να παίρνουν τέτοια εξουσία στα χέρια τους. Από την άλλη βρίσκονταν οι εργοδότες, οι οποίοι υποστήριζαν ότι η πρόταση «δεν είναι η καλύτερη δυνατή», ότι «υφίσταται μεγάλη διαφορά στην καταγωγή και τη νοοτροπία των ξένων εργατών σε σχέση με τους Γερμανούς» και ότι «αυτό θα έφερνε μεγάλη αναστάτωση».¹⁶⁰ Όμοια στάση είχαν και οι Χριστιανοδημοκράτες, οι οποίοι υποστήριζαν ότι σε περίπτωση έγκρισης του νομοσχεδίου ίσως εκλεγούν στα Εργοστασιακά Συμβούλια ξένοι εργάτες που «αγνοούν τις μεθόδους εργασίας και παραγωγής σε μία εκβιομηχανισμένη χώρα»¹⁶¹

5.6 Η Εργασιακή Εξειδίκευση

Μία τελευταία πτυχή που αξίζει να εξετάσουμε για την εργασία των Ελλήνων μεταναστών στη Γερμανία είναι η σταδιακή εξοικείωσή τους με τη βιομηχανική παραγωγή και η επαγγελματική τους κατάρτιση.

Η απόκτηση ειδίκευσης από τους μετανάστες στις χώρες υποδοχής θεωρήθηκε ένα από τα βασικά προτερήματα της φυγής εργατικού δυναμικού στην Βόρεια Ευρώπη. Αν και δε φαίνεται να ήταν ο πρωταρχικός λόγος υπογραφής της Συμφωνίας με τη Δυτική Γερμανία, τα αμέσως επόμενα χρόνια παρουσιάστηκε ως το κυριότερο θετικό αποτέλεσμα της μετανάστευσης και το ίδιο το ελληνικό κράτος είχε ένα παραπάνω λόγο να τονίζει ως πρόσκαιρη τη συγκεκριμένη μετακίνηση. Μπροστά μάλιστα στη συζήτηση, κατά τη δεκαετία του '60, για τα ανησυχητικά αυξανόμενα ποσοστά μετανάστευσης, τόσο η κυβέρνηση της ΕΡΕ, όσο και της ΕΚ πρόβαλαν την ευκαιρία εκπαίδευσης των Ελλήνων εργατών στην Ευρώπη περισσότερο κι από την εισροή εμβασμάτων. Κι αυτό διότι τα εμβάσματα μπορεί να ενίσχυαν πρόσκαιρα την ελληνική οικονομία, αλλά η ειδίκευση του εργατικού δυναμικού της Ελλάδας ήταν μία «επένδυση» που θα βοηθούσε πολύ περισσότερο καθώς θα απέδιδε τις επερχόμενες δεκαετίες με την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Συγκεκριμένα, σε συνεντεύξεις που δημοσιεύει το περιοδικό Εποχές, το 1965, με πρόσωπα της εποχής, παρουσιάζεται τόσο από τον Π. Κανελλόπουλο (τότε αρχηγό της ΕΡΕ) και τον Α. Πρωτοπαπαδάκη (τότε βουλευτή της ΕΡΕ), όσο και από τον Α. Παπανδρέου (τότε βουλευτή της ΕΚ) ως κύριο πλεονέκτημα η κατάρτιση των

160 Αυτή ήταν η δήλωση του εκπροσώπου των εργοδοτών στη συζήτηση που διεξήγαγε η «Κοινοβουλευτική Επιτροπή Εργατικών Υποθέσεων»: ΕΚΧΦ, ΦτΑ, 1/7/1971, ΑΜ: 312791

161 Δήλωση εμπειρογνώμονα της «Ομοσπονδίας Χριστιανικών Συνδικάτων» στην ίδια κοινοβουλευτική συζήτηση.: Στο ίδιο

εργατών.¹⁶² Αυτό οδήγησε όλες τις διαδοχικές κυβερνήσεις της περιόδου που μελετάμε, όχι στο να προσπαθήσουν να περιορίσουν τη μετανάστευση Ελλήνων προς τη Γερμανία, αλλά να ενισχύσουν την ταυτόχρονη τάση παλιννόστησης, αποτρέποντας τη μόνιμη εγκατάσταση, κάτι που όπως είδαμε δεν το ήθελε ούτε η γερμανική πλευρά.

Αλλά και οι μετανάστες είχαν ως πλευρά της μετακίνησής τους την επαγγελματική τους κατάρτιση, ιδίως αυτοί που ήταν μισθωτοί εργάτες και στην Ελλάδα. Στην δειγματοληπτική έρευνα που διεξήγαγε το περιοδικό *Εποχές*, τα έτη 1960 - 1962, το 50% των Ελλήνων μεταναστών αποδίδουν την αποδημία τους σε καθαρά οικονομικούς λόγους, ωστόσο, και ένα άλλο 40% δίνει, μαζί με τον στόχο αποταμίευσης, και την επαγγελματική ειδίκευση.¹⁶³

Ωστόσο, στα τέλη της δεκαετίας του 1960 άρχισε να γίνεται αντιληπτό ότι μια τέτοια επαγγελματική εκπαίδευση των εργατών δεν συνέβαινε και δεν επρόκειτο να συμβεί. Ο Ματζουράνης χρησιμοποιεί τρεις διαφορετικές έρευνες για να δείξει το ποσοστό των ανειδίκευτων που έπαιρναν κάποια κατάρτιση, εκ των οποίων η μία που έγινε για λογαριασμό του ΟΟΣΑ, το 1970, δείχνει ποσοστό 5,9% του συνόλου των Ελλήνων μεταναστών που βρίσκονταν στη Γερμανία, και μια άλλη που έγινε το ίδιο έτος από το Ομοσπονδιακό Γραφείο της Γερμανίας δείχνει ποσοστό 7%.¹⁶⁴ Στη συλλογή μαρτυριών «Μας λένε Γκασταρμπάιτερ» επίσης επιμένει να ρωτά κάθε μετανάστη για το αν έχει επαγγελματική ειδικότητα για να εισπράξει από τη συντριπτική πλειοψηφία αρνητική απάντηση. Τα ίδια στοιχεία επιβεβαιώνει και η Ήρα-Έμκε Πουλοπούλου, η οποία αναφέρεται στην έρευνα του Ομοσπονδιακού Γραφείου της Γερμανίας, το 1970, αλλά και σε δειγματοληπτική έρευνα του 1972 που δείχνει και πάλι ποσοστό 8% ειδικευμένων Ελλήνων.¹⁶⁵

Η αποτυχία του σχεδίου επαγγελματικής εκπαίδευσης των Ελλήνων εργατών έχει να κάνει με πολλούς παράγοντες. Αρχικά δε βοηθούσε η ίδια η φύση της εργασίας, καθώς όπως είδαμε οι θέσεις που καταλάμβαναν οι μετανάστες ήταν οι κατώτερες, όπου απαιτούνταν ανειδίκευτο προσωπικό. Για τις θέσεις ειδικευόμενων προτεραιότητα είχαν οι Γερμανοί εργάτες. Επιπλέον αποτρεπτικός παράγοντας στην απόκτηση ειδικότητας ήταν η συχνή εναλλαγή χώρου δουλειάς ή και επαγγέλματος κατά την παραμονή στη Γερμανία, παρά τους νομικούς περιορισμούς. Συγκεκριμένα, το 72% των Ελλήνων είχε αλλάξει τουλάχιστον μια φορά εργοστάσιο, ενώ το 75% είχε αλλάξει επάγγελμα.¹⁶⁶

162 Ηλ. Δημητράς, «Η μετανάστευσις...», *ό.π.*, τ. 22 (1965), σελ. 33-37

163 Ηλ. Δημητράς, «Η μετανάστευσις...», *ό.π.*, τ. 21 (1965), σελ. 17

164 Γ.Ξ. Ματζουράνης, *Έλληνες εργάτες...*, *ό.π.*, σελ. 89

165 Ήρα Εμκε-Πουλοπούλου, *Προβλήματα...*, *ό.π.*, σελ. 324

166 Γ.Ξ. Ματζουράνης, *Έλληνες εργάτες...*, *ό.π.*, σελ. 100

Ο βασικότερος όμως λόγος ήταν το μορφωτικό επίπεδο των Ελλήνων. Προκειμένου να πάρει ειδικότητα ένας εργάτης στη Δυτική Γερμανία, την περίοδο που μελετάμε, έπρεπε να παρακολουθήσει κάποια τεχνική σχολή, κάτι που απαιτούσε χρήματα, χρόνο και πάνω από όλα γνώση της γερμανικής γλώσσας. Το ζήτημα της γλώσσας, που συναντήσαμε και παραπάνω, δεν μπορούσε εύκολα να λυθεί, καθώς το μεγαλύτερο ποσοστό (95%) ήταν αναλφάβητο ή είχε τελειώσει μόλις δημοτικό¹⁶⁷ ενώ και ο χαρακτήρας της μετανάστευσης απέτρεπε πολλούς από το να ασχοληθούν με την εκμάθησή των γερμανικών. Αλλά και οι Γερμανοί εργοδότες δεν έκαναν κάποια προσπάθεια για να εκπαιδεύσουν το ξένο εργατικό δυναμικό, πρώτον, γιατί το θεωρούσαν δανεικό, και άρα δεν άξιζε το κόστος, και δεύτερον, διότι οι μετανάστες εξ αρχής προορίζονταν για τις βαριές ανειδίκευτες εργασίες, τις οποίες οι Γερμανοί απέφευγαν. Άρα με ειδίκευση των ξένων εργατών είτε θα έμεναν κενές αυτές οι θέσεις, είτε θα συνέχιζαν να τις καλύπτουν οι Γκασταρμπάιτερ αλλά με υψηλότερους μισθούς. Τελικά χωρίς την παρακολούθηση σεμιναρίου ή σχολής ο εργάτης δεν μπορούσε να πάρει πιστοποιητικό ειδίκευσης ακόμα κι αν δούλευε στο ίδιο πόστο για χρόνια και υπήρχε πλήρης εξοικείωση. Στις καταγεγραμμένες μαρτυρίες μεταναστών, ένας αναφέρει χαρακτηριστικά: «Μην ακούς μεγάλες κουβέντες για ειδίκευση και μάθημα τέχνης. Εμάς τους ξένους δε μας θέλουνε τεχνίτες... δουλεύω εδώ στη BMW εφτά χρόνια. Ένας άλλος που είναι Γερμανός και έχει πιο λίγα χρόνια στη δουλειά έγινε μάστορας και μας επιβλέπει... εδώ με θεωρούν σπεσιαλίστα και αν πάω στην Ελλάδα τι θα γίνω; Δεν έχω χαρτί που να λέει ότι ξέρω τη δουλειά.»¹⁶⁸

Τέλος αξίζει να κάνουμε αναφορά στην απάντηση που έδωσε ο Α. Πεπέλασης (υποδιοικητής της Αγροτικής Τράπεζας Ελλάδος) στην προαναφερθείσα συνέντευξη των «Εποχών» του 1965. Ο υποδιοικητής τονίζει: «Πραγματικά υπάρχει ένα ρεύμα επανόδου των εκπατρισθέντων. Αλλά ποιοι το συνθέτουν; Οι ειδικευθέντες και πολύτιμοι για την οικονομία μας εργατοτεχνίτες ή αυτοί που από τυχοδιωκτική παρώθηση ή από παρεξήγηση για τις εκεί συνθήκες εργασίας πήγαν στα ξένα και απογοητευμένοι γύρισαν πίσω γιατί δεν μπόρεσαν να σταδιοδρομήσουν με εργαζόμενοι;»¹⁶⁹ Έχει λοιπόν σημασία να πάρει κανείς υπόψη του πόσοι επέστρεψαν στην πατρίδα ακόμη κι από αυτούς που τελικά κατάφεραν να αποκτήσουν ειδίκευση, δεδομένου ότι αυτή δίνει δυναμική επαγγελματικής ανέλιξης.

167 Στο ίδιο

168 Γ. Ξ. Ματζουράνης, *Μας λένε γκασταρμπάιτερ*, ό.π., σελ. 29

Άλλες μαρτυρίες επιβεβαιώνουν πως είναι δύσκολο να πάρει κανείς ειδίκευση όσα χρόνια κι αν δουλεύει και συνήθως χρειάζεται η παρακολούθηση σε κάποια σχολή για την έκδοση πιστοποιητικού: σελ. 121

169 Ηλ. Δημητράς, «Η μετανάστευσις...», ό.π., τ. 22 (1965), σελ. 40

Η ΣΤΕΓΑΣΗ

Βασικό προβληματικό στοιχείο της μετανάστευσης ήταν η κατοικία. Οι ήδη υπάρχουσες κατοικίες σίγουρα δεν έφταναν. Οπότε, έπρεπε να κατασκευαστούν νέες. Το πρόβλημα εξ αρχής ήταν ότι το ζήτημα αφέθηκε στην ευθύνη των εργοδοτών χωρίς σαφείς οδηγίες για το πώς έπρεπε να είναι σχεδιασμένες και τι να παρέχουν οι κατοικίες των εισερχόμενων εργατών. Οι εργοδότες, επιδιώκοντας να καταβάλουν το μικρότερο δυνατό κόστος, κατέφευγαν πολλές φορές στις χειρότερες λύσεις, αν και υπάρχουν και φωτεινά παραδείγματα, όπου οι εταιρίες όντως σχεδίασαν με μέριμνα τη στέγαση των εργαζομένων τους.

Το πρόβλημα της στέγασης δείχνει, όμως, να μη λύνεται με το πέρας των χρόνων. Μια δεκαετία μετά την υπογραφή της Συνθήκης, έχουμε ακόμα αναφορές από τη «Φωνή της Αλήθειας» για οικογένειες που ζουν σε άθλιες συνθήκες. Η διαφορά είναι πως, όσο περνούσαν τα χρόνια, όλο και περισσότεροι εργάτες έφευγαν από τα κοινόβιο και αναζητούσαν ιδιωτική κατοικία με ενοίκιο. Τα προβλήματα, ωστόσο, δεν εξαλείφονταν, απλώς αντί να προέκυπταν από την πολιτική των βιομηχάνων, προέρχονταν από τους ιδιοκτήτες των ενοικιαζόμενων διαμερισμάτων.

Ας εξετάσουμε αρχικά τι όριζε ο νόμος σχετικά με τη στέγαση:

Ο εργοδότης είχε την υποχρέωση να παρέχει κατάλυμα στον μετανάστη. Το μέρος, ο χώρος και οι παροχές διέφεραν από επιχείρηση σε επιχείρηση, και περιγραφόταν στην Παράγραφο 5 της ατομικής σύμβασης¹⁷⁰, όπου καθοριζόταν η στέγαση αλλά και η σίτιση. Συγκεκριμένα, καθοριζόταν αν το δωμάτιο του εργαζόμενου θα είναι ατομικό ή ομαδικό και με πόσα κρεβάτια, ενώ για τη διατροφή αναγραφόταν αν θα παρέχεται έτοιμο γεύμα ή θα υπάρχει κουζίνα. Τέλος στη σύμβαση καθοριζόταν το κόστος για την κατοικία και τη σίτιση (εφόσον αυτή παρεχόταν από τον εργοδότη).¹⁷¹

Παρακάτω παραθέτουμε μια συμπληρωμένη σύμβαση που αποτυπώνει ένα παράδειγμα του παραπάνω καθορισμού.¹⁷²

170 Σ. Κλαδάς, *Τα θέματα...*, ό.π., σελ. 79

171 Στο ίδιο

172 F. Dunkel & G. Stramaglia-Faggion, *Zur Geschichte der Gastarbeiter in München*, Münchenverlag, Μόναχο, 2000

Der Arbeitgeber stellt dem Arbeitnehmer eine angemessene Unterkunft ~~zur Verfügung~~ zur Verfügung.
 Ο εργοδότης θέτει ες τὴν διαθεσὶν τοῦ ἐργαζομένου κατὰλληλον κατοικίαν καὶ κατὰλληλον διατροφήν α)

oder 1 Die Unterkunft erfolgt in Einzelunterkunft / Sammelunterkunft mit höchstens 6 Betten/Raum: - Betten *)
 *Τι διαμονή εις την κατοικίαν είναι άτομη / ομαδική με άνωτατον όριον διαμονίου υπερβότατον (άρθρ. α)

Die Verpflegung erfolgt durch Selbstversorgung ~~an gemeinsamen~~ Mittagessen d. Gemeinsch. Verpflegung.
 Η διατροφή γίνεται δι' ιδίου ἐφοδιασμοῦ / διὰ κοινῆς κουζίνας α) für DM 1,-/Tag von montags freitags

Unterkunft und Verpflegung werden von dem Arbeitgeber nicht kostenlos gewährt.
Κατοικία καὶ διατροφή δὲν χορηγούνται δωρεάν ἀπὸ τοῦ Ἐργοδότη.

Für die Unterkunft hat der Arbeitnehmer zu zahlen: ~~1000000~~ monatlich*)
 Jed' εἰς κατωτέρω δ' ἐργαζόμενος θὰ πληρώνῃ ἡμερησίως 1500000 (5 / 1000000000)

das Mittagessen für den Arbeitnehmer zu zahlen: täglich (täglich bezahlt)

DM 25,--
FM

DM 1. -- montags-freitag
 ΓΜ. -- ΔΕΥΤΕΡΑ - ΠΑΡΑΓ.
 ΚΕΥΗ

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο εργαζόμενος θα έμενε σε δωμάτιο με 6 κλίνες. Γι' αυτό θα πλήρωνε 25ΓΜ το μήνα. Επίσης ο εργοδότης θα του παρείχε μεσημεριανό γεύμα (αρά υπήρχε κουζίνα για να καλύπτει ο εργαζόμενος μόνος του και τα υπόλοιπα γεύματα). Το γεύμα θα κόστιζε 1ΓΜ την ημέρα. Ο Πολυχρόνης μας δίνει στην έκθεσή του, το 1964, την πληροφορία ότι το νοίκι διαφέρει ανάλογα την ποιότητα της οικίας, και δίνει παράδειγμα όπου σε ξύλινο οίκημα το νοίκι ανέρχεται στα 20 με 25 ΓΜ μηνιαίως, ενώ σε λιθόχτιστο από 30 έως 35 ΓΜ.¹⁷³

Η σύμβαση πάντως δεν διευκρίνιζε πόσα τετραγωνικά θα ήταν το δωμάτιο ή το κτήριο, ποιο θα ήταν το περιβάλλον του κτηρίου, πόσο καλή μόνωση είχε το κτήριο από θορύβους και προπάντων εξωτερικές θερμοκρασίες, αν τα λουτρά, τα αποχωρητήρια και η κουζίνα θα ήταν κοινόχρηστα και σε πόσα άτομα θα αναλογούσαν, ενώ δεν καθόριζε την ποιότητα και ποσότητα του γεύματος που θα παρεχόταν από την εταιρία.

Παρόλο λοιπόν που το σχέδιο για την εισαγωγή ξένων εργατών, προέβλεπε ότι ο τόπος διαμονής θα ήταν κατάλληλα διαμορφωμένος χώρος μέσα ή δίπλα στο εργοστάσιο, η μαζική εισροή μεταναστών απέδειξε ότι, όποιος σχεδιασμός υπήρχε, αποδείχθηκε ανεπαρκής για την κάλυψη τόσων ατόμων. Έτσι οι εστίες που κατασκευάστηκαν (τα Βόνχαϊμ ή απλά Χάιμ) ήταν συχνά πρόχειρα και επικίνδυνα κτήρια. Ο Πολυχρόνης αναφέρει ξύλινα δώματα, ανεπαρκή μόνωση από το

173 Λ. Πολυχρόνης, *Προβλήματα...*, ό.π., σελ. 36

κρύο και τους θορύβους των γύρω διαμερισμάτων, έλλειψη εγκαταστάσεων υγιεινής.¹⁷⁴ Δεν έλειψαν ακόμη και περιστατικά πυρκαγιάς με θύματα λόγω των ξύλινων κατασκευών και την απεγνωσμένη προσπάθεια για ζέστη. Επιπλέον υπήρξαν και ακραίες περιπτώσεις που οι «Γκασταρμπάιτερ» στεγάστηκαν σε πρώην στάβλους και χοιροστάσια¹⁷⁵, αλλά και πρώην στρατόπεδα.¹⁷⁶

Η συνθήκη μπορεί να μην κάλυπτε όλα τα απαραίτητα στοιχεία για την κατάλληλη εργατική κατοικία αλλά, σύμφωνα με την έκθεση του Πολυχρόνη, τα κάλυπτε ο γερμανικός νόμος. Γιατί λοιπόν δεν εφαρμοζόταν ο νόμος; Ο Πολυχρόνης αναφέρει κάποιους παράγοντες. Ο ένας είναι η αδιαφορία: «Φαίνεται ότι αι συνθήκαι αυταί στεγάσεως των Ελλήνων εργατών, ουδόλως συγκινούν ούτε τους Γερμανούς αρμοδίους, ούτε τας εν Γερμανία Ελληνικάς υπηρεσίας. Οι Γερμανικοί νόμοι, οίτινες προβλέπουν τα πάντα, ορίζουν ωρισμένην διαδικασίαν προστασίας εν προκειμένω. Δυστυχώς όμως, ουδείς ευρέθη να κινήση την διαδικασίαν ταύτην.»¹⁷⁷ Ο άλλος παράγοντας είναι η ασιδοσία των ίδιων των εργοδοτών: «Αλλά και πολλοί Γερμανοί εργοδότη... είτε παρακολύουν είτε απαγορεύουν εντελώς την επίσκεψιν τούτων εκ των Ελληνικών αρχών, παρά την συμπαράστασιν των αρμοδίων παραγόντων του Γερμανικού Γραφείου Εργασίας».¹⁷⁸

Οι διοικητικές δυσκολίες και η γραφειοκρατία ίσως να αποτελούν μια εκδοχή. Ο υπέρογκος αριθμός νέων εργαζομένων των οποίων οι συνθήκες διαβίωσης έπρεπε να ελεγχθούν ήταν μία πρόκληση για τον κρατικό έλεγχο αλλά και για τις ελληνικές υπηρεσίες στη Γερμανία.

6.1 Τα Χάιμ

Πώς ακριβώς ήταν διαμορφωμένα τα κτήρια μαζικής στέγασης των εργοστασίων; Τα Χάιμ ή κοινόβια (όπως τα ονόμαζαν οι μετανάστες) ήταν, όπως προαναφέραμε, ένα πρόχειρο και φτηνό κατασκεύασμα μέσα στην περιοχή των εργοστασίων. Ο σκοπός τους ήταν η στέγαση των εργατών μεταναστών που έφερνε η εταιρία με σύμβαση για να δουλέψουν εκεί. Το κτήριο είχε συνήθως ένα ή το πολύ δύο ορόφους και ήταν μακρόστενο. Η είσοδος οδηγούσε σε έναν διάδρομο με δωμάτια στα δεξιά και τα αριστερά του, τα οποία δεν ξεπερνούσαν τα 16 τμ και χωρούσαν μέσα 6 με 8 κρεβάτια (μερικές φορές κουκέτες). Τουαλέτες βρίσκονταν μόνο στο κέντρο του διαδρόμου και αντιστοιχούσαν σε 80 με 120 άτομα.

174 «Επιθυμώ να επιμείνω επί των ακαταλλήλων και ανθυγιεινών κατοικιών... Εις ταύτα [σ.σ. διαμερίσματα] διαμένουν Έλληνες εργάται εις μεγάλην πυκνότητα, κατά παράβασιν των διατάξεων του σχετικού Γερμανικού Νόμου»: Λ. Πολυχρόνης, *Προβλήματα...*, ό.π., σελ. 36

175 Στο ίδιο, σελ. 38

176 ΕΚΧΦ, ΦτΑ, 9/3/1961, ΑΜ: 522195

177 Λ. Πολυχρόνης, *Προβλήματα...*, ό.π., σελ. 37

178 Στο ίδιο

Στην περίπτωση που τα Χάιμ δεν κατασκευάζονταν από την αρχή, αποτελούσαν συνήθως διαμορφωμένους χώρους, οι οποίοι είχαν πριν άλλη χρήση. Σε αυτή την περίπτωση, τα προβλήματα που προέκυπταν είχαν να κάνουν με τον ίδιο τον τύπο του κτηρίου, ο οποίος δεν ήταν πάντα ενδεδειγμένος για κατοικία. Ο Kolodny μας δίνει παραδείγματα ενός πρώην εργοστασίου¹⁷⁹ και ενός πρώην κρεοπωλείου.¹⁸⁰

Διαφορετικά, τα Χάιμ ήταν διαμορφωμένα σε ξεχωριστά κτίσματα όπου χωρούσαν μέσα το πολύ 6 άτομα. Τα τελευταία ήταν που συνήθως κατασκευάζονταν με φτηνά υλικά χωρίς στεγανότητα και αντοχή. Τα ντους ήταν ανοιχτού τύπου στον ίδιο χώρο. Δεν έλειπαν περιπτώσεις που το ζεστό νερό ήταν ανύπαρκτο.¹⁸¹ Το πλύσιμο των ρούχων και το μαγείρεμα ήταν ατομική υπόθεση και γινόταν στους αντίστοιχους κοινόχρηστους χώρους¹⁸². Οι κουζίνες πολλές φορές είχαν έλλειψη σε βασικό εξοπλισμό όπως ψυγείο.¹⁸³ Τέλος υπήρχε χώρος τραπεζαρίας, ο οποίος λειτουργούσε και σαν μέρος αναψυχής και κοινωνικοποίησης των ενοίκων.¹⁸⁴ Ωστόσο, και εδώ υπήρχαν περιπτώσεις που οι εστίες δεν διέθεταν ούτε τηλεόραση, ούτε ραδιόφωνο, ούτε καθίσματα. Τέλος δεν είναι αυτονόητο ότι όλα τα Χάιμ περιλάμβαναν τους παραπάνω χώρους. Υπάρχουν μαρτυρίες για οικήματα που δεν είχαν καν λουτρό¹⁸⁵ ή κουζίνα¹⁸⁶

Τα υλικά κατασκευής του δώματος ποίκιλλαν αλλά τα πρώτα είχαν κατασκευαστεί από ξύλο. Ο χώρος που βρίσκονται κατά σειρά τα Χάιμ ήταν συνήθως περιφραγμένος με συρματοπλέγμα¹⁸⁷ και επειδή βρισκόταν δίπλα ή κοντά στο εργοστάσιο συχνά σήμαινε ότι απείχε κατά πολύ από μια πόλη και τη διασκέδαση που αυτή μπορεί να πρόσφερε.

179 «... ένα παλιό εργοστάσιο για μπουλόνια μετατράπηκε σε υπνωτήριο για τους εργάτες μιας επιχείρησης... Στους θαλάμους, με λεπτά διαχωριστικά τοιχώματα είχαν διαμορφωθεί χώροι γεμάτοι κρεβάτια, άθλια επιπλωμένοι: οι τοίχοι ήταν σκεπασμένοι με ρούχα κρεμασμένα σε καρφιά, πλάι σε σωρούς από ξεχαρβαλωμένες βαλίτσες και χαρτοκιβώτια.»: E. Kolodny, *Η Σαμοθράκη...*, ό.π., σελ. 25

180 «η περίφημη Βίλα Βρώμα»: Στο ίδιο

181 ΕΚΧΦ, ΦτΑ, 17/9/1970, ΑΜ: 273477

182 «Ένα μάτι είχαμ και μαγειρεύαμε 30 γυναίκες»: Γ. Ξ. Ματζουράνης, *Μας λένε γκασταρμπάιτερ*, ό.π., σελ. 99

183 Όπως στα χάιμ του εργοστασίου της Μάννστολντ που κατά τα άλλα το ενοίκιο ήταν 45 ΓΜ το μήνα: ΕΚΧΦ, ΦτΑ, 17/11/1970, ΑΜ: 273266

184 *Η Ωρα του Εργάτη*, ΑΣΚΙ, ψηφιακή βιβλιοθήκη, αριθμός τεκμηρίου, 12560.001, 1972, σελ. 4-5

185 «Χωρίς πόρτες τα δωμάτια... ούτε μπάνιο είχαμ ούτε τίποτα»: Γ. Ξ. Ματζουράνης, *Μας λένε γκασταρμπάιτερ*, ό.π., σελ. 99

186 Μέναμε 40 άτομα, όλοι μαζί σ' ένα δωμάτιο... Κουζίνες δεν υπήρχαν για μαγείρεμα.»: Γ. Ξ. Ματζουράνης, *Μας λένε γκασταρμπάιτερ*, ό.π., σελ. 100

187 Η περιφράξη σύμφωνα με δηλώσεις επιχειρήσεων στο Der Spiegel ήταν ένα αναγκαίο μέτρο για να προστατευτούν οι εργάτες από πλανόδιους που προσπαθούσαν να εκμεταλλευτούν τους μετανάστες εργαζόμενους για να τους αποσπάσουν λεφτά: «Gastarbeiter: Per Moneta», *Der Spiegel*, τ. 41 (7/10/1964), <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-46175674.html> (πρόσβαση στις 31/10/2017)

Η επαφή που είχαν μεταξύ τους οι μετανάστες ήταν μικρή καθώς οι ώρες της δουλειάς ήταν πολλές και ότι χρόνος απέμενε αφιερώνονταν στο καθάρισμα και το μαγείρεμα. Δυσκολία προέκυπτε επίσης και από το γεγονός ότι ένοικοι του ίδιου δωματίου είχαν διαφορετικές βάρδιες. Επαφή με τον έξω κόσμο δεν υπήρχε και ακόμη και στον ίδιο χώρο η διαφορά γλώσσας μπορεί να σήμαινε παντελή έλλειψη επικοινωνίας. Τέλος οι γυναίκες ήταν στεγασμένες σε διαφορετικά κτήρια από τους άντρες και απαγορευόταν η επίσκεψη σε αυτά.¹⁸⁸ Το γεγονός αυτό αποτελούσε πρόβλημα γενικά, αλλά οξυνόταν πολύ περισσότερο στην περίπτωση που ένα ζευγάρι είχε μεταναστεύσει μαζί και αναγκαζόταν να ζει χώρια με τη μόνη ευκαιρία συνάντησης να είναι ο χώρος εργασίας.

Υπήρχαν βέβαια και εστίες στέγασης που όχι απλώς πληρούσαν τις απαιτούμενες συνθήκες αλλά είχαν γίνει γνωστές ως οι πιο καλά εξοπλισμένες και άνετες κατοικίες, όπως αυτές της Siemens στο Μόναχο ή της Bayer στο Λεβερκούζεν.¹⁸⁹ Πώς αξιολογούνται ως εξέχουσες αυτές οι εστίες; Το περιοδικό “Der Spiegel” θέτει κάποια κριτήρια δίνοντάς μας παραδείγματα:¹⁹⁰

«Η Ζαλτσγκίτερ¹⁹¹ συνέστησε για τους Τούρκους της ένα Βόνχαϊμ με τρίκλινα, τετράκλινα και σε μερικές περιπτώσεις εξάκλινα δωμάτια. Το ενοίκιο ανά άντρα και ανά μήνα: 30 Μάρκα συμπεριλαμβανομένης της θέρμανσης, του φωτισμού, του νερού, των κλινοσκεπασμάτων και του καθαρισμού. Στο χώρο εργασίας υπάρχει επίσης ένα γεύμα εργασίας για 90 Πφέννιχ.¹⁹²

Η εταιρία Φορντ, η οποία μαζί με 14.000 Γερμανούς μισθωτούς απασχολεί και 7000 ξένους, έχει χτίσει δέκα μοντέρνα Βόνχαϊμ, μερικά από αυτά ουρανοξύστες, με ένα συνολικό κόστος 30 εκατομμυρίων Μάρκων. Μία θέση κρεβατιού κοστίζει 10 Μάρκα ενοίκιο, το μεσημεριανό στην καντίνα 60 Πφέννιχ.

Όταν η VW έφερε 4700 Ιταλούς μεταφορείς στις αρχές τους 1962, έχτισε απέναντι από την πύλη του εργοστασίου ένα ιταλικό χωριό, “Castel Lupo” ονομάστηκε¹⁹³. Το μηνιαίο ενοίκιο για ένα κρεβάτι σε ένα από τα 46 διώροφα ξύλινα σπίτια, είναι 30 Μάρκα – φωτισμός, νερό και κλινοσκεπάσματα συμπεριλαμβάνονται.

Σε κάθε Ιταλό στο Βόλφσμπουργκ, το εργοστάσιο διανέμει έναν αρχικό εξοπλισμό με οικιακά σκεύη κατά την άφιξη, συμπεριλαμβανομένων ένα τηγάνι και ένα σουρωτήρι.

188 *Η Ώρα του Εργάτη*, ό.π., σελ. 6

189 Λ. Πολυχρόνης, *Προβλήματα...*, ό.π., σελ. 36

190 «Gastarbeiter: Per Moneta», *Der Spiegel*, τ. 41 (7/10/1964), <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-46175674.html> (πρόσβαση στις 31/10/2017)

191 Η Salzgitter AG είναι εταιρία χάλυβα με έδρα της την ομώνυμη πόλη της Κάτω Σαξονίας.

192 Υποδιαίρεση του Γερμανικού Μάρκου: 1ΓΜ=100 Πφέννιχ

193 Σημαίνει το κάστρο του Λύκου και είναι μετάφραση της πόλης που βρισκόταν το εργοστάσιο, “Wolfsburg”. Πρόκειται για την Πέμπτη μεγαλύτερη πόλη στο κρατίδιο της Κάτω Σαξονίας.

Στο “Castel Lupo” στην οδό Paganini και στην οδό Verdi υπάρχουν δύο κοινόχρηστα σπιτάκια με κινηματογράφο και θέατρο, στο οποίο τις Κυριακές ο πάτερ Enzo Parenti κάνει τις θείες λειτουργίες. Σε μια άλλη σάλα υπάρχει εξοπλισμός παιχνιδιού, από ποδοσφαιράκι μέχρι μηχανές τυχερών παιχνιδιών.»

Το γερμανικό περιοδικό σχολιάζει: «Η φροντίδα των υπεύθυνων της Δυτικής Γερμανίας γενικώς ικανοποιεί τους Γκασταρμπάιτερ, αλλά όχι τους αξιωματούχους της πατρίδας τους.» Στο σχόλιο του Ιταλού υπουργού για αντίξοες συνθήκες μετά από επιθεώρηση δωματίου με έξι κρεβάτια, θέρμανση και τηλεόραση, το Spiegel απαντά με την αντίδραση ενός Ιταλού εργάτη: «προφανώς δεν έχετε ιδέα πώς ζουν οι άνθρωποι στην ίδια σας τη χώρα».¹⁹⁴ Φαίνεται λοιπόν ότι οι μετανάστες είχαν σαν μέτρο σύγκρισης την κατοικία στην πατρίδα τους, για να αξιολογήσουν την ποιότητα της νέας τους κατοικίας. Από την άλλη, επιστολή Έλληνα μετανάστη στο περιοδικό «Εποχές» καταγγέλλει ότι αυτή η σύγκριση γινόταν και από εργοδότες για να δικαιολογήσουν τις κακές συνθήκες διαβίωσης που επικρατούσαν στις εργατικές κατοικίες.¹⁹⁵ Η πιο ισχυρή αντίθεση, όμως, στα λεγόμενα του Der Spiegel έρχεται από ρεπορτάζ της Φωνής της Αλήθειας ένα χρόνο πριν, στις 21 Σεπτέμβρη του 1962, το οποίο παρουσιάζει το “Castel Lupo” αρκετά διαφορετικό:

«Τα γεγονότα που συνέβησαν στο Βόλφσμπουργκ, όπου βρίσκεται αυτό το τεράστιο κοντσέρν αυτοκινήτων [σ.σ. της VW] είναι αρκετά αποκαλυπτικά όσον αφορά το μύθο για τα «αγαθά» της Δυτικής Γερμανίας. Τέσσερις χιλιάδες Ιταλοί εργάτες, που έχουν προσληφθεί στο εργοστάσιο αυτό είναι εγκαταστημένοι σε ειδική παροικία περιζωσμένη με συρματοπλέγματα. Σε κάθε βήμα οι εργάτες αισθάνονται την αποξένωση και την έχθρα, που εκδηλώνεται όχι μόνο με προσβλητικά επίθετα και τις παρατηρήσεις. Η δυτικογερμανική εφημερίδα «Σουτνόντσε τσάιτουνγκ» αναγνωρίζει ότι το Βόλφσμπουργκ είναι ψυχρό απέναντι στους Ιταλούς εργάτες. Πρόσφατα οργανώθηκε μαζικός ξυλοδαρμός εναντίον των Ιταλών μεταναστών.

Το ποτήρι της υπομονής ξεχείλισε όταν ένας Ιταλός εργάτης πέθανε γιατί δεν είχε έγκαιρη ιατρική περίθαλψη. Στο Βόλφσμπουργκ ξέσπασε διαδήλωση των Ιταλών. Οι τέσσερις χιλιάδες Ιταλοί εργάτες κατέβηκαν σε απεργία διαμαρτυρίας για τον άδικο χαμό του συναδέλφου τους.

194 «Gastarbeiter: Per Moneta», *Der Spiegel*, τ. 41 (7/10/1964), <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-46175674.html> (πρόσβαση στις 31/10/2017)

195 «Διευθυντής εργοστασίου επισκέφτηκε την Ελλάδα και φωτογράφησε κατοικίες εις αθλίαν κατάστασιν και ανθρώπους που ζουν υπό συνθήκας ζώων. Επιστρέφοντας στη Γερμανία εδημοσίευσε τας φωτογραφίας σε γερμανικά περιοδικά. Επί πλέον, ηρνήθη να δώση κατοικίαν σε ανδρόγυνα, τα οποία ήρθαν στην Γερμανία με την εντύπωσιν ότι όλα ήσαν τέλεια (εργασία, δωμάτιο ανδρογύνου, κατοικία κλπ) σύμφωνα με το Συμβόλαιο. Φυσικά οι άνθρωποι πήγαν να κάνουν τα παράπονα στον εν λόγω Διευθυντήν. Η απάντησις ήταν «Γιατί αυτές οι απαιτήσεις; Ζήτε χειρότερα από γουρουνία. Ιδού η απόδειξις» και έδειξε τις φωτογραφίες.» Ηλ. Δημητράς, «Η μετανάστευσις...», ό.π., τ. 23 (1965), σελ. 51

Ενάντια στους απεργούς ρίχτηκαν ισχυρές δυνάμεις της αστυνομίας. Τετρακόσιοι περίπου Ιταλοί εργάτες διώχτηκαν από το εργοστάσιο και στάλθηκαν στην Ιταλία.»¹⁹⁶

Το ίδιο το *Der Spiegel*, ωστόσο, επεσήμανε αντίξοες συνθήκες στέγασης μόνο στην περίπτωση που ο μετανάστης αποφάσιζε να βρει μόνος του στέγαση.

6.2 Η ατομική αναζήτηση για στέγη

Τι συνέβαινε λοιπόν όταν οι μετανάστες επεδίωκαν να βρουν μόνοι τους κατοικία, είτε επειδή είχαν μεταβεί για να δουλέψουν στη Γερμανία χωρίς τη μεσολάβηση των Γερμανικών Γραφείων Ευρέσεως Εργασίας είτε επειδή είχαν εγκαταλείψει την προηγούμενη οικία λόγω ανυπόφορων συνθηκών ή λόγω ανάγκης στέγασης της οικογένειας;

Ένας τρόπος που αναγράφει και το *Der Spiegel* ήταν ο μετανάστης να μένει στο κοινόβιο κάποιου συγγενή του παράνομα. Στο περιοδικό αναφέρεται περίπτωση κοινοβίου σε εργοστάσιο της Ford όπου βρέθηκαν πάνω από 200 Ιταλοί που δεν δούλευαν για την εταιρία. Χρησιμοποιούσαν όμως τα κρεβάτια άλλων Ιταλών ενώ οι ίδιοι δούλευαν νυχτερινές βάρδιες.¹⁹⁷ Τέτοια, μάλλον ακραία, φαινόμενα προέκυπταν πιθανόν σε περιπτώσεις που οι μετανάστες ήθελαν να κάνουν τη μέγιστη δυνατή εξοικονόμηση χρημάτων γλιτώνοντας το νοίκι.

Εναλλακτικά οι Γκασταρμπάιτερ έμεναν σε πολυκατοικίες και το ενοίκιο κοστολογούνταν τις περισσότερες φορές ανά κρεβάτι, όχι ανά δωμάτιο. Έτσι μπορούσαν να έχουν μεγαλύτερη ελευθερία επιλογής οικίας καθώς και τον προσωπικό τους χώρο. Από την άλλη, εγκατέλειπαν τη σιγουριά που εξασφάλιζε η εταιρική κατοικία, παρόλη την αμφιλεγόμενη ποιότητα διαβίωσης. Η επιλογή της οικίας και της συνοικίας είχε να κάνει με παράγοντες όπως τα δεδομένα της αγοράς, η προσφορά και οι τιμές των ενοικίων, η προσωρινότητα της δουλειάς, καθώς και το εισόδημα. Και σε αυτή την περίπτωση ο μετανάστης συχνά επέλεγε τη φτηνότερη δυνατή λύση, προκειμένου να εξοικονομήσει χρήματα για να γυρίσει στην πατρίδα του νωρίτερα.¹⁹⁸ Ένας άλλος παράγοντας που χρειάζεται κανείς να πάρει υπόψη του είναι ότι εφόσον η στέγαση δεν ήταν σε κάποια εταιρική κατοικία δίπλα ή μέσα στο χώρο δουλειάς, έπρεπε να εξασφαλιστεί και η μικρότερη δυνατή απόσταση, ώστε ο

196 ΑΣΚΙ, ΦτΑ, 303/5, 17.3.63, σελ.2

197 «Gastarbeiter: Per Moneta», *Der Spiegel*, τ. 41 (7/10/1964), <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-46175674.html> (πρόσβαση στις 31/10/2017)

198 Ιδίως και με τη σίτιση, η οποία γινόταν με τη σειρά της αποκλειστικά ατομική υπόθεση: *Essays on Greek Migration*, ΕΚΚΕ, Athens, 1967, σελ. 133

εργάτης να απέχει όσο το δυνατόν λιγότερο από το χώρο εργασίας, και να μη σπαταλά χρήματα και χρόνο στη μετακίνησή του.¹⁹⁹

Οι δυσκολίες διαβίωσης σε αυτές τις περιπτώσεις είχαν να κάνουν με την παλιά κατασκευή και ότι προβλήματα αυτή δημιουργούσε.²⁰⁰ Η εκμετάλλευση σε αυτές τις περιπτώσεις απλώς άλλαζε χέρια. Μπορεί οι συνθήκες να καλυτέρευαν μερικές φορές, ή έστω ο μετανάστης να αποκτούσε προσωπικό χώρο, αλλά τα ενοίκια ήταν πολύ ακριβότερα και οι παροχές χρεώνονταν επιπλέον.²⁰¹ Ένα κρεβάτι μπορεί να ενοικιαζόταν για 60 Μάρκα το μήνα ή ένα δωμάτιο για 160 και να έμενε μέσα σε αυτό μια οικογένεια. Τις περισσότερες φορές αντιστοιχούσε μία τουαλέτα και ένα λουτρό σε κάθε όροφο, όπως δηλαδή και στα Χάιμ.²⁰² Άλλες περιπτώσεις αφορούσαν παλιές παράγκες που δεν διέθεταν καν τρεχούμενο νερό για τα αποχωρητήρια.²⁰³ Χαρακτηριστικό είναι ένα ρεπορτάζ της Φωνής της Αλήθειας στο Αμβούργο το 1970:

«Ένα από τα οξύτερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι Έλληνες εργαζόμενοι στη Δυτική Γερμανία, είναι και η εξεύρεση και πληρωμή μιας ανθρώπινης κατοικίας. Πολλά έχουν γραφεί και καταγγελλεί γύρω από το θέμα αυτό, το πρόβλημα ωστόσο εξακολουθεί να παραμένει άλυτο. Είναι γνωστό, -για ν' αναφερθούμε σ' ένα μόνο παράδειγμα- ότι στο Αμβούργο, δεκάδες οικογένειες μεταναστών, μαζί με τα ανήλικα παιδιά τους, κατοικούν σε εγκαταλειμμένα βαγόνια και λεωφορεία. Πολλές άλλες οικογένειες, σ' άλλες πόλεις κατοικούν σε πρόχειρα παραπήγματα, σε πρώην αποθήκες, ακόμα και σε χοιροστάσια.

Το οξύτατο αυτό θέμα ξανάρχεται στην επικαιρότητα με την καταγγελία, ότι σε' ένα ερείπιο συνοικίας του Ανόβερου, που ο ιδιοκτήτης το χώρισε με χαρτόνια σχηματίζοντας 4 κελιά, ζούσαν επί 5 ολόκληρα χρόνια 4 οικογένειες ελλήνων εργαζομένων, με 19 άτομα συνολικά. Τα 19 αυτά άτομα είχαν στη διάθεσή τους ένα μονάχα αποχωρητήριο χωρίς νερό. Το καταπληκτικό είναι ότι κάθε άτομο ήταν υποχρεωμένο να πληρώνει από 100 ΓΜ το μήνα.»²⁰⁴

Παραδείγματα για δυσβάστακτα ενοίκια ή κακές συνθήκες αντλούμε και από μαρτυρίες που έχει καταγράψει ο Ματζουράνης:

199 Λίνα Βεντούρα, *Μετανάστευση και έθνος : μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα, 1994, σελ. 54-55

200 Υπάρχει καταγγελία στην Φωνή της Αλήθειας για έξι ελληνικές οικογένειες που ζούσαν στο Νταχάου σε ένα παλιό σπίτι που είχε χαρακτηριστεί ετοιμόρροπο: ΕΚΧΦ, ΦτΑ, ΑΜ: 273477

201 ΕΚΧΦ, ΦτΑ, 1/3/1961, ΑΜ: 521844

202 «Gastarbeiter: Per Moneta», *Der Spiegel*, τ. 41 (7/10/1964), <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-46175674.html> (πρόσβαση στις 31/10/2017)

203 ΕΚΧΦ, ΦτΑ, 10/6/1970, ΑΜ: 544785

204 ΕΚΧΦ, ΦτΑ, 3/11/1970, ΑΜ: 514336

«Όσον αφορά την κατοικία λόγω δυσκολιών και ειδικά εμείς οι ξένοι και λόγω του ότι έχω δυο παιδιά παραμένω σε σπίτι που στην Ελλάδα θα το χρησιμοποιούσα για αχυρώνα.»²⁰⁵

«Εγώ θα σταθώ και μόνο στο σπίτι γιατί είναι ο πιο μεγάλος καημός. Καημός να βρεις, μα κι όταν βρεις σφαγείο... Για ένα δωμάτιο όσα θέλει να περάσει ολόκληρη οικογένεια στο χωριό. Εκατόν πενήντα για ένα κρεβάτι... Παίρνω 620 καθαρά... Ένα δωμάτιο που ήταν πρώτα ντουαλέτα... Στενό, μακρύ, δίπλα στο κρεβάτι δε χωρείς να περάσεις.»²⁰⁶

«... Μόνο που η φίρμα μικρή, δεν έχει δικά της Χάιμ. Τρεις μήνες γύρευα σπίτι και πού; Πήγαμε με τον Άγγελο [σ.σ. ο άντρας της] στο αφεντικό... Έχω στην ταράτσα ένα μικρό. Ας είναι λέω... Έχει ογδόντα μάρκα το μήνα... Ήταν μια αποθήκη γιομάτη αράχνες χωρίς παράθυρο με ένα φεγγίτη στο ταβάνι... δεν είχεσόμπα. Το καθάρισα, βρήκα κρεβάτι μα δωμάτιο δεν έγινε, βρωμούσε μούχλα...»²⁰⁷

Μια ενδιαφέρουσα πτυχή είναι αυτή που αποκαλύπτει άρθρο εφημερίδας του Ανόβερου το 1963 για το οποίο κάνει λόγο ο Λ. Πολυχρόνης στη σχετική έκθεσή του: «Έλλην καταγόμενος εκ Θεσσαλονίκης έχει διαιρέσει μίαν καρβουναποθήκην εις «δωμάτια», τα οποία ενοικιάζει στους συμπατριώτας του αντί 50 έως 100 Μάρκα μηνιαίως.»²⁰⁸ Παρόμοια περίπτωση περιγράφει και το *Der Spiegel* στο σχετικό άρθρο του²⁰⁹, χωρίς να δίνει ωστόσο αρκετά στοιχεία για να ξέρουμε αν πρόκειται για το ίδιο γεγονός. Αυτό το συμβάν όμως, σίγουρα μας δίνει κάποια στοιχεία για το πώς λειτούργησαν κάποιοι ομοεθνείς στη Γερμανία. Παρόλο που η συγκέντρωση ελληνικού πληθυσμού στη Δυτική Γερμανία, πριν το 1955, ήταν πολλή μικρή, και αφορούσε κάποια μεγάλα εμπορικά κέντρα (όπως το Αμβούργο), φαίνεται ότι υπήρχαν Έλληνες που κατάφεραν όχι μόνο να αποκτήσουν δική τους ακίνητη περιουσία αλλά μέσω των μεταναστευτικών δικτύων να την αξιοποιήσουν εκμεταλλευόμενοι ομοεθνείς. Δεν έχουμε, ωστόσο, αρκετά στοιχεία για να γνωρίζουμε σε τι έκταση συνέβαινε αυτό.

Αργότερα, όταν ένα κεφάλαιο συγκεντρώθηκε ή ορισμένοι εργάτες εξειδικεύτηκαν αυξάνοντας το εισόδημά τους, το είδος της κατοικίας βελτιώθηκε αλλά κυρίως έγινε πιο διαδεδομένη η ενοικίαση. Έχουμε δηλαδή περισσότερους εργάτες από ότι τα προηγούμενα χρόνια να εγκαταλείπουν τα Χάιμ για αναζήτηση ατομικής κατοικίας. Η εγκατάσταση σε μόνιμη κατοικία σχετίζεται μάλλον με την παράταση της διαμονής των μεταναστών για αόριστο χρόνο.

205 Γ. Ξ. Ματζουράνης, *Μας λένε γκασταρμπάιτερ*, ό.π., σελ. 32

206 Στο ίδιο, σελ. 35

207 Στο ίδιο, σελ. 36

208 Λ. Πολυχρόνης, *Προβλήματα...*, ό.π., σελ. 38

209 «Gastarbeiter: Per Moneta», *Der Spiegel*, τ. 41 (7/10/1964), <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-46175674.html> (πρόσβαση στις 31/10/2017)

Το γερμανικό κράτος είχε εξασφαλίσει επίδομα κατοικίας για αυτές τις περιπτώσεις. Η κίνηση αυτή εντασσόταν στα πλαίσια της κοινωνικής πρόνοιας και αποτελούσε ενδεχομένως εκπλήρωση αιτήματος των συνδικάτων. Από την άλλη ίσως με αυτό τον τρόπο, το κράτος, να επιδίωκε την ενίσχυση της τάσης εύρεσης ιδιωτικής κατοικίας ώστε να απαλλάξει τους εργοδότες από τα έξοδα συντήρησης των δικών τους εργατικών κατοικιών.

Το 1971 η Ομοσπονδιακή Γερμανία εξέδωσε μπροσούρα προς ενημέρωση των Ελλήνων μεταναστών σχετικά με αυτό το δικαίωμα. Σύμφωνα με αυτή, το επίδομα δικαιούνταν οι ενοικιαστές ολόκληρης κατοικίας ή δωματίου, οι κάτοχοι συνεταιριστικής κατοικίας και οι κάτοικοι των Χάιμ. Ακόμη το επίδομα δικαιούνταν ιδιοκτήτες σπιτιού, στο οποίο κατοικούν περισσότερες της μίας οικογένειες, εφ' όσον όμως κατοικούσαν και ίδιοι μέσα σε αυτό. Τέλος δικαίωμα είχαν οι ιδιοκτήτες αγροτικής επιχείρησης, από την οποία εξαρτιόταν αποκλειστικά το εισόδημα τους και της οποίας ο κατοικήσιμος χώρος συγκοινωνούσε με τους χώρους εργασίας.²¹⁰

Ωστόσο, για να πάρει ένας εργαζόμενος το συγκεκριμένο επίδομα έπρεπε είτε να διαμένει με την οικογένειά του στη Γερμανία είτε να είναι άγαμος, αλλιώς θεωρούνταν ότι η κύρια κατοικία του ήταν στην Ελλάδα. Τέλος το μηνιαίο του εισόδημα δεν έπρεπε να ξεπερνά τα 800ΓΜ.

Το ύψος του επιδόματος κατοικίας εξαρτιόταν από τον αριθμό των μελών της οικογένειας και το ύψος του εισοδήματος, όπως και από το ύψος του ενοικίου που αναγνωριζόταν για τη χορήγηση επιδόματος. Το ποσό παρέμενε αμετάβλητο για 12 μήνες εκτός αν αυξάνονταν τα μέλη της οικογένειας, αυξάνονταν τα έξοδα ενοικίου (και αναγνωριζόταν η αύξηση) ή μειωνόταν το οικογενειακό εισόδημα.

210 Επιμορφωτικό Κέντρο: Βιβλιοθήκη «Χαρίλαος Φλωράκης», *Μπροσούρα προς ενημέρωση των Ελλήνων μεταναστών σχετικά με το επίδομα κατοικίας*, Ομοσπονδιακό Τυπογραφείο Γερμανίας, Βόννη, 1971, ΑΜ: 502117, σελ. 4

Ο ΝΕΟΣ ΝΟΜΟΣ

7.1 Νομοθετικές Διεργασίες

Το 1971, κι ενώ οι ρυθμοί ανάπτυξης δεν είχαν φτάσει τα προ 1968 επίπεδα, η οικονομία της Δυτικής Γερμανίας ήρθε αντιμέτωπη με μια νέα επιβράδυνση. Η επιβράδυνση είχε να κάνει με τους χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης της παραγωγικότητας και τον πληθωρισμό που εκφραζόταν κυρίως στην αύξηση των τιμών στα είδη κατανάλωσης.²¹¹ Ταυτόχρονα οι εργάτες έδιναν, όπως είδαμε και παραπάνω, το δικό τους αγώνα για εξισορροπήσουν τους μισθούς με την άνοδο των τιμών.

Την ίδια στιγμή η συσσώρευση ξένου εργατικού δυναμικού στη χώρα είχε φτάσει στην κορύφωσή του. Στα τέλη του 1972, το γερμανικό κράτος προσπάθησε να διαχειριστεί τον αλλοδαπό πληθυσμό για δεύτερη φορά, μετά την υπογραφή συμφωνιών με τις αντίστοιχες χώρες αποστολής. Συγκεκριμένα η αλλαγή στη νομοθεσία, που επιχειρήθηκε, είχε τα εξής χαρακτηριστικά:

- A) Όλοι οι μετανάστες που είχαν συμπληρώσει πενταετή διαμονή στη Δυτική Γερμανία και η άδει παραμονής τους είχε λήξει έπρεπε να επιστρέψουν στην πατρίδα τους.
- B) Τα γραφεία εργασίας αποκτούσαν το δικαίωμα να επιβάλλουν χρηματικές ποινές σε επιχειρήσεις που απασχολούσαν ξένους εργάτες, οι οποίοι δεν είχαν εξασφαλίσει άδεια παραμονής ή είχε λήξει η ήδη υπάρχουσα.
- Γ) Από τις 11 Οκτωβρίου του 1972, οι επιχειρήσεις που απασχολούσαν μετανάστες χωρίς άδεια παραμονής, υποχρεούνταν να καταβάλλουν τα έξοδα που προέκυπταν από την απέλαση των δευτέρων.

Η αντίδραση των σωματείων ήταν άμεση και η απάντηση ήρθε με σειρά κινητοποιήσεων.²¹² Η ΕΣΑΚ εξέδωσε ανακοίνωση στην οποία τόνιζε πως «Όπως είναι γνωστό, στη Δυτική Γερμανία υπάρχουν πολλοί εργάτες χωρίς άδεια εργασίας και παραμονής και οι οποίοι, γι αυτόν ακριβώς το λόγο είναι θύματα μεγαλύτερης ακόμα εκμετάλλευσης... αν σκοπός τους ήταν η προστασία του νόμου και της τάξης στην ΟΔΓ, τότε θα έπρεπε να γίνουν τα εξής πράγματα: Πρώτον, να δοθεί άδεια παραμονής και εργασίας σε όλους εκείνους τους ξένους εργάτες, που αποδειγμένα βγάζουν το ψωμί

²¹¹ Ο πληθωρισμός είχε να κάνει σε μεγάλο βαθμό με το έκτακτο μέτρο της κυβέρνησης των ΗΠΑ, ένα χρόνο πριν, να αποσυνδέσει το δολάριο από το χρυσό, αποσυρόμενη από τη Συμφωνία "Bretton Woods". Αυτό, όπως ήταν φυσικό, επηρέασε όλες τις οικονομίες του καπιταλιστικού κόσμου, όπως και της ΟΔΓ της οποίας το ΓΜ, το 1969, είχε ισοτιμία 3,67ΓΜ προς 1 Δολάριο, ενώ το 1971 το δολάριο έπεσε κάτω από το Μάρκο. Αυτό ανάγκασε την Ομοσπονδιακή Τράπεζα της Γερμανίας να αγοράσει 6 δις δολάρια για 22 δις Μάρκα προκειμένου να υποστηρίξει το αμερικάνικο νόμισμα. Όπως ήταν λογικό η Δυτική Γερμανία εγκατέλειψε με τη σειρά της τη Συμφωνία και το Γερμανικό Μάρκο πέρασε σε φάση «ολίσθησης». Περισσότερα στον επίσημο ιστότοπο της Γερμανικής Ομοσπονδιακής Τράπεζας: https://www.bundesbank.de/Redaktion/EN/Topics/2013/2013_10_14_end_of_bretton_woods.html

²¹² ΕΚΧΦ, ΦτΑ, 10/1/1973, ΑΜ: 519690

τους εργαζόμενοι ή είναι θύματα της πολιτικής αντιδραστικών καθεστώτων στη χώρα τους. Δεύτερον, να τιμωρούνται οι επιχειρηματίες που πληρώνουν εξευτελιστικά ημερομίσθια στους εργαζόμενους αυτής της κατηγορίας και να αυξηθούν οι αμοιβές τους ανάλογα προς την ειδικότητά τους. Τρίτον, να απελαθούν ή σε κάθε περίπτωση να απαγορευθεί η δράση στους πραγματικά ταραχοποιούς και τρομοκράτες, όπως είναι... οι πράκτορες των φασιστικών καθεστώτων».²¹³

Οι κινητοποιήσεις, που διενεργούνταν από αλλοδαπούς και Γερμανούς εργάτες, είχαν ιδιαίτερη μαζικότητα ειδικά στη Βαυαρία, όπου η τοπική κυβέρνηση, έθεσε πρώτη σε εφαρμογή το νέο νόμο.²¹⁴ Την ίδια στιγμή το διοικητικό δικαστήριο της Βάδη-Βυρτεμβέργης έπαιρνε απόφαση σύμφωνα με την οποία οι Έλληνες εργαζόμενοι στη Δυτική Γερμανία δεν είχαν το δικαίωμα να ασκούν ελεύθερα επαγγέλματα. Το βασικό επιχείρημα της απόφασης ήταν ότι «δικαίωμα άσκησης ελεύθερου επαγγέλματος στη Δυτική Γερμανία έχουν μόνο όσοι προέρχονται από χώρες-μέλη της Κοινής Αγοράς.»²¹⁵

Το προεδρείο της Ομοσπονδίας Ελληνικών Κοινοτήτων Δυτικής Γερμανίας εξέδωσε, τον Ιανουάριο του 1973, κάλεσμα συσπείρωσης όλων των ελληνικών κοινοτήτων και γενικά των Ελλήνων στη Γερμανία ενάντια σε «ένα δεύτερο ξεριζωμό, το ίδιο ίσως οδυνηρό με το ξεριζωμό από την πατρίδα», καταγγέλλοντας ταυτόχρονα τους πολιτικούς υποστηρικτές του νέου νόμου στη Δυτική Γερμανία και την αστυνομική βία που χρησιμοποιείται για την εφαρμογή του.²¹⁶

Τελικά, ένα μόλις μήνα μετά, το Φεβρουάριο του 1973, η υπηρεσία αλλοδαπών υποχώρησε, δίνοντας παράταση ενός χρόνου σε όσους είχαν ληγμένη άδεια παραμονής προκειμένου να διευθετήσουν τη θέση τους. Ταυτόχρονα, οι κυβερνήσεις των δύο κρατιδίων, η Βαυαρία και το Σλέσβιχ-Χόλσταϊν, που είχαν ξεκινήσει την εφαρμογή του νόμου, υποχώρησαν μπροστά στην πίεση των συνδικάτων.²¹⁷

Το Μάιο του ίδιου έτους συγκλήθηκε σύσκεψη της Ομοσπονδίας Ελληνικών Κοινοτήτων Δυτικής Γερμανίας, η οποία πήρε σαφή θέση για τα γεγονότα που είχαν προηγηθεί. Κατήγγειλε την κυβέρνηση στη Ελλάδα ότι δεν έχει τις δυνατότητες και ούτε μπορεί να διαμορφώσει τις κατάλληλες

213 ΕΚΧΦ, ΦτΑ, 19/10/1972, ΑΜ: 274053

214 Στις κινητοποιήσεις, τη στήριξη της έδωσε μέχρι και η οργάνωση «Ξένοι Εργαζόμενοι Συμπολίτες», που είχε συσταθεί με πρωτοβουλία καθολικών και ευαγγελικών οργανώσεων νεολαίας.: ΦτΑ, 15/1/1973, ΑΜ: 312648

215 Στο ίδιο

216 ΕΚΧΦ, ΦτΑ, 16/1/1973, ΑΜ: 519813

217 Στο Σλέσβιχ-Χόλσταϊν, ο χριστιανοδημοκράτης πρωθυπουργός Γκέραρντ Στόλτενμπεργκ, ύστερα από συνάντησή του με εκπρόσωπο του συνδικάτου "IG Metal", υποσχέθηκε ότι το ζήτημα θεωρούνταν λήξαν και ότι δεν επρόκειτο να ανακινηθεί. Αντίστοιχα ο πρωθυπουργός της Βαυαρίας, Φ. Γ. Στράους, δήλωσε στα βαυαρικά συνδικάτα ότι δεν επρόκειτο να πάρει μέτρα που να προβλέπουν την επιστροφή ξένων εργατών, που ζούσαν αρκετά χρόνια στη Γερμανία, στην πατρίδα τους. Τη δήλωση χαιρέτησε ο αντιπρόεδρος των βαυαρικών συνδικάτων, Ντέφνερ.: ΕΚΧΦ, ΦτΑ, 6/2/1973, ΑΜ: 273588

συνθήκες για την επιστροφή 370.000 Ελλήνων στην Ελλάδα. Ταυτόχρονα κάλεσε τους Έλληνες μετανάστες να συσπειρωθούν στις οργανώσεις και να εντείνουν τον αγώνα τους.²¹⁸

7.2 Η Πετρελαϊκή Κρίση και η διακοπή της Συμφωνίας

Τον Οκτώβριο του 1973, τα μέλη του OPEC κήρυξαν εμπάργκο πετρελαίου εναντίον των ΗΠΑ και τεσσάρων άλλων χωρών, με αφορμή τη στήριξη του NATO προς το Ισραήλ με στρατιωτικό εξοπλισμό. Το εμπάργκο προκάλεσε μια σειρά βραχύχρονες και μακρόχρονες επιπτώσεις στην παγκόσμια οικονομία. Η Δυτική Γερμανία, που ήδη έπασχε από πληθωριστικές αυξήσεις τα τελευταία χρόνια, πλήχθηκε ιδιαίτερα από την άνοδο της τιμής του πετρελαίου. Η πετρελαϊκή κρίση επηρέασε όχι μόνο άμεσα την κατανάλωση των καυσίμων στο λιανικό εμπόριο, αλλά και τη βιομηχανία της χώρας που βασιζόταν στο πετρέλαιο για ενέργεια. Η βιομηχανία με τη σειρά της έπληξε όλους τους άλλους τομείς της οικονομίας. Από την οικονομική κρίση προέκυψαν μαζικές απολύσεις για να μετριαστούν οι ζημιές. Αν και τα ποσοστά ανεργίας δεν αυξήθηκαν απευθείας, αλλά σε διάστημα δύο ετών, το πλήγμα ήταν αρκετό ώστε να σταματήσει η εισαγωγή ξένου εργατικού δυναμικού.

Στις 23 Νοεμβρίου 1973, Ο Ομοσπονδιακός Υπουργός Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων, με επιστολή του στον πρόεδρο του Ομοσπονδιακού Γραφείου Εργασίας ζητά να παύσουν οι διαδικασίες επιλογής επιπλέον εργατικού δυναμικού από τις χώρες με τις οποίες είχε συνάψει συμφωνία η ΟΔΓ. Ωστόσο, οι αλλοδαποί εργαζόμενοι, οι οποίοι είχαν ήδη υπογράψει συμβόλαιο εργασίας, θα προμηθεύονταν κανονικά το νομικό έγγραφο για την είσοδο και το ξεκίνημα εργασίας τους στη Γερμανία.

Όσο για τους μετανάστες που ήδη ζούσαν και εργάζονταν στη χώρα, ο Υπουργός ζήτησε να οριστούν πιο αυστηρά κριτήρια για τη χορήγηση άδειας παραμονής, και πάντα με τη συνοδεία της αντίστοιχης άδειας εργασίας.

Τέλος, εξέδωσε προειδοποίηση ότι τα προγραμματισμένα μέτρα μπορεί να τείνουν να αυξήσουν τον κίνδυνο της παράνομης απασχόλησης και, συνεπώς, τα Ομοσπονδιακά Γραφεία θα έπρεπε να χρησιμοποιήσουν πλήρως τα μέσα που είχαν στη διάθεσή τους για να ελέγξουν την κατάσταση.

Έτσι, πριν κλείσει το έτος, οι επιτροπές αναστέλλουν τη λειτουργία τους, ενώ η Γερμανική Επιτροπή για την Ελλάδα έπαυσε να υφίσταται το 1976.

218 ΕΚΧΦ, ΦτΑ 3/5/1973, ΑΜ: 545207

Επίλογος

Η μετανάστευση Ελλήνων εργατών προς τη Δυτική Γερμανία, υπήρξε ένα μεγάλο κεφάλαιο στην μεταναστευτική ιστορία της χώρας μας. Αν και, όπως αναφέραμε αρχικά, το κεφάλαιο αυτό δεν κλείνει ποτέ, η εργασία σταματά στα τέλη του 1973. Ωστόσο, δύσκολα μπορεί κανείς να βγάλει ολοκληρωμένο συμπέρασμα από μια απομονωμένη περίοδο σε μια διαδικασία που εκτείνεται χρονικά πολύ περισσότερο. Επιπλέον, όπως ξεκαθαρίσαμε εξ αρχής, μελετάμε τους ίδιους τους μετανάστες, και όχι τον αντίκτυπο που είχε η αποδημία τους στην οικονομική, και βέβαια ούτε στην κοινωνική και πολιτική, κατάσταση της Ελλάδας. Μπορούμε όμως να βγάλουμε επιμέρους συμπεράσματα με βάση τα κριτήρια που θέσαμε εισαγωγικά.

Εξετάζοντας τη συγκεκριμένη κίνηση Ελλήνων προς το εξωτερικό ως οικονομική μετανάστευση (χωρίς να λέμε ότι ήταν μόνο τέτοια), και αν πάρουμε ως βασικό στόχο των μεταναστών την εξεύρεση εργασίας ή την εξεύρεση εργασίας με καλύτερες αποδοχές από αυτές που πρόσφερε ο τόπος καταγωγής, τότε η μετανάστευση είχε γενικώς επιτυχία. Διότι όπως εξετάσαμε θέσεις εργασίας υπήρχαν στη Δυτική Γερμανία και το κατά κεφαλήν εισόδημα ήταν σαφώς υψηλότερο από αυτό της Ελλάδας.

Από την άλλη, η διμερής Συμφωνία δεν είχε συναφθεί επί ίσους όρους και αυτό φαίνεται από το Άρθρο 18 της ίδιας της συμφωνίας, που όριζε ότι η «οικοδέσποινα» Γερμανία μπορούσε να διακόψει την όλη διαδικασία υποδοχής «φιλοξενούμενων» εργατών όποτε ήθελε, και η Ελλάδα δεν είχε άλλη επιλογή παρά να το δεχτεί. Η ίδια η φύση της πρόσκαιρης μετανάστευσης, όμως, ενισχυόταν και από τις δύο χώρες. Η Ελλάδα υπολόγιζε στην επιστροφή των εργατών σε παραγωγική ακόμα ηλικία για να απασχοληθούν στις νέες θέσεις εργασίας που θα δημιουργούνταν, ενώ η Γερμανία θα απασχολούσε αυτό το συμπλήρωμα εργατικής δύναμης για όσο χρειαζόταν, χωρίς τη δέσμευση μόνιμης εγκατάστασης. Πάντως, αυτό δημιουργούσε εξ αρχής ένα αίσθημα ανασφάλειας και φόβου για απέλαση στους Έλληνες μετανάστες, που σε περιόδους κρίσεων έγινε, για κάποιους από αυτούς, πραγματικότητα. Αν και η Δυτική Γερμανία προσπάθησε να αντιμετωπίσει τους ξένους εργάτες όπως και τους Γερμανούς και να τους προστατέψει (όπως όριζε η ίδια η Συμφωνία), ταυτόχρονα, όταν έπρεπε να διαλέξει ανάμεσα στην προστασία των οικονομικών συμφερόντων των εργοδοτών και άρα της οικονομίας της και στα συμφέροντα των μεταναστών, επέλεγε την ενίσχυση της οικονομίας της. Οι ίδιοι οι εργοδότες άλλωστε, ορισμένες φορές, προκειμένου να εξασφαλίσουν υψηλή κερδοφορία, θυσιάζαν την ποιότητα των εργασιακών συνθηκών, της ασφάλειας των εργατών και της κατοικίας τους.

Ωστόσο, οι συνθήκες εργασίας παρά την αυτοματοποιημένη μορφή τους και τον βαρύ, εντατικό χαρακτήρα, ήταν μάλλον βελτίωση σε σχέση με την εργασία στον αγρό ή σε αντίστοιχη θέση εργασίας στην Ελλάδα.²¹⁹ Η επιβάρυνση της υγείας με αντάλλαγμα σταθερό εισόδημα μπορεί να άξιζε περισσότερο από την αδυναμία κάλυψης των ιατρικών εξόδων.²²⁰ Οι ίδιες οι κοινωνικές παροχές πρόσφεραν περισσότερα από ότι οι αντίστοιχες ελληνικές. Ακόμη και η καλύτερη κατάσταση του συνδικαλιστικού κινήματος στη Γερμανία μας προϊδεάζει για περισσότερα κεκτημένα δικαιώματα σε σχέση με την Ελλάδα. Επιπλέον, η σταθερή δουλειά όλο το χρόνο ή το σταθερό ωράριο ήταν βελτίωση για έναν πρώην Έλληνα αγρότη. Ομοίως, όσον αφορά την κατοικία, μπορεί όπως είδαμε να υπήρχαν ελλείψεις αλλά και πάλι υπήρχε βελτίωση από την προηγούμενη κατάσταση. Διότι οι κατοικίες που είχαν ζεστό νερό ή ηλεκτρικό ρεύμα στην ελληνική επαρχία στις αρχές του '60 ήταν μάλλον σπάνιες. Εδώ όμως χρειάζεται να θέσουμε ένα άλλο κριτήριο: Το καλύτερο δεν είναι αναγκαστικά καλό. Το κριτήριο διαμορφωνόταν σε μεγάλο βαθμό από τη σύγκριση, αρχικά ανάμεσα στη χώρα αποστολής και τη χώρα υποδοχής και, μετά τη μετανάστευση, ανάμεσα στις συνθήκες εργασίας και διαβίωσης των μεταναστών και αυτές των Γερμανών εργατών.

219 Παράδειγμα αποτελεί μαρτυρία μετανάστη, το 1972, που ήταν μισθωτός εργάτης και πριν την αποδημία του: «Το μεροκάματο που δεν ήταν ικανοποιητικό. Ύστερα η δουλειά ήταν δράμα... δεν υπήρχε καμία ασφάλεια. Πολλά παιδιά κάθε μέρα είχαν ατυχήματα μέσα στα ναυπηγεία... Μετά υπήρχε και τρομοκρατία... Ένα παιδί που σκοτώθηκε, είπαν ότι έφταιγε και δεν τον πλήρωσε η ασφάλεια... Ήξερα ότι θα βρω δουλειά [σ.σ. στη Γερμανία] και ένα μεροκάματο που θάναι καθημερινό.» Συνεχίζει, βέβαια, αναφέροντας ότι και οι συνθήκες στο γερμανικό εργοστάσιο δεν ήταν οι ιδανικές: «Δυο Έλληνες που πάθανε ατυχήματα τους σκολάσανε... Μας έβγαине η Παναγία οχτώ ώρες... είχαμε το πιο ξεφτιλισμένο μεροκάματο. Ενώ οι άλλοι [σ.σ. οι Γερμανοί] που έχουν και πιο καλές δουλειές και πιο ελαφριές πληρωνόντανε καλύτερα.» Υπάρχει λοιπόν μια διαρκής σύγκριση: αρχικά μεταξύ εργασίας στην Ελλάδα και εργασίας στη Γερμανία και ύστερα εργασίας των Ελλήνων και των Γερμανών: σελ. 146-148, 154

220 Ή την πλήρη απουσία ιατρικής περίθαλψης: «Ο γιατρός ήταν γύρω στα 25 χιλιόμετρα μακριά.»: Μαρτυρία μετανάστη από χωριό του νομού Κοζάνης: Γ. Ξ. Ματζουράνης, *Μας λένε γκασταρμπάιτερ*, ό.π., σελ. 94

Βιβλιογραφία

Πρωτογενείς Πηγές

- Επιμορφωτικό Κέντρο: Αρχείο «Χαρίλαος Φλωράκης», ραδιοφωνικός σταθμός «Φωνή της Αλήθειας»
Επιμορφωτικό Κέντρο: Αρχείο «Χαρίλαος Φλωράκης», *Τα Γερμανικά Συνδικάτα και οι αλλοδαποί εργαζόμενοι: Θέσεις του Διοικητικού Συμβουλίου της Ομοσπονδίας Γερμανικών Συνδικάτων*, 2/11/1971, ΑΜ: 501730
- Επιμορφωτικό Κέντρο: Βιβλιοθήκη «Χαρίλαος Φλωράκης», *Μπροσούρα προς ενημέρωση των Ελλήνων μεταναστών σχετικά με το επίδομα κατοικίας*, Ομοσπονδιακό Τυπογραφείο Γερμανίας, Βόννη, 1971, ΑΜ: 502117
- Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, «Φωνή της Αλήθειας», Φάκελος 303/5
- *Η Ώρα του Εργάτη*, ΑΣΚΙ, ψηφιακή βιβλιοθήκη, αριθμός τεκμηρίου, 12560.001, 1972
- Συνεδρίαση της Βουλής 37/1.2.1960, Ευρετήριο συζητήσεων του Κοινοβουλίου Μέρος Δ' (1946-1967), Τόμος 9ος, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 1986
- Στατιστικές Επετηρίδες της ΕΣΥΕ 1961-1975
- Λ. Πολυχρόνης, *Προβλήματα των εν Δυτική Γερμανία Απασχολουμένων Ελλήνων Εργατών*, Υπουργείο Εργασίας, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1964
- Ξ. Ζολώτας, *Μετανάστευσις και Οικονομική Ανάπτυξις*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αρχείον Μελετών και Ομιλιών, Αθήνα, 1966
- Σ. Κλαδάς, *Τα θέματα των εν Δυτική Γερμανία Ελλήνων εργατών*, Υπουργείο Εργασίας, Αθήνα, 1965
- «Gastarbeiter: Per Moneta», *Der Spiegel*, τ. 41 (7/10/1964),
<http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-46175674.html> (πρόσβαση στις 31/10/2017)
- «Streik: Stellungswchsel bei Nacht», *Der Spiegel*, τ. 27 (28/6/1971),
<http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-43243035.html> (πρόσβαση 31/10/2017)
- «Recht: Deutsches Interesse», *Der Spiegel*, τ. 15 (3/5/1972),
<http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-42971869.html> (πρόσβαση στις 31/10/2017)

Δευτερογενής Πηγές

- Γ. Ξ. Ματζουράνης, *Έλληνες εργάτες στη Γερμανία (γκάσταρμπαϊτερ)*, Gutenberg, Αθήνα, 1974
- Ν. Π. Γλυτσός, *Θεωρητική και εμπειρική ανάλυση της μεταναστευτικής κίνησης και της ροής εμβασμάτων μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας*, ΚΕΠΕ, Αθήνα, 1991
- Λίνα Βεντούρα, *Έλληνες μετανάστες στο Βέλγιο*, Νεφέλη, Αθήνα, 1999
- Ήρα Εμκε-Πουλοπούλου, *Προβλήματα Μετανάστευσης και Παλιννόστησης*, Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Μελετών, Αθήνα, 1986

- Ι. Χασιώτης, «Η μεταπολεμική μετανάστευση και ο απόδημος ελληνισμός» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΣΤ', Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 ως το τέλος του αιώνα, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 2000, σελ. 526-545
- Ν. Π. Γλυτσός, *Περιφερειακές Ανισότητες στην Ελλάδα: δημογραφικά και οικονομικά χαρακτηριστικά*, ΚΕΠΕ, Αθήνα, 1988
- Β. Φύλιας, «Μετανάστευση: αίτια και επιπτώσεις» στο *Προβλήματα κοινωνικού μετασχηματισμού*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1974
- Β. Φύλιας, «Η μετανάστευση Ελλήνων εργατών στη Δ. Γερμανία και οι συνέπειές της» στο *Προβλήματα κοινωνικού μετασχηματισμού*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1974
- Ε. Kolodny, *Η Σαμοθράκη στις όχθες του Νέκαρ. Έλληνες μετανάστες στη Στουτγάρδη*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1985
- Γ. Ξ. Ματζουράνης, *Μας λένε γκασταρμπάιτερ*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1977
- Λ. Παπαγαλάνη & Θ. Καλαφάτης, «Εργατική μετανάστευση. Οι Έλληνες στη Γερμανία και τη Δυτική Ευρώπη», στο Β. Παναγιωτόπουλος (διεύθ. έκδ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 9ος τόμος: *Νικητές και ηττημένοι, 1949-1974. Νέοι ελληνικοί προσανατολισμοί: Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004, σ. 329-338
- F. Dunkel & G. Stramaglia-Faggion, *Zur Geschichte der Gastarbeiter in München*, Münchenverlag, Μόναχο, 2000
- Λίνα Βεντούρα, *Μετανάστευση και έθνος : μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα, 1994

Περιοδικά

- Α. Μαχαίρα, «Μετανάστευση και Οικονομική Ανάπτυξη στη μεταπολεμική Ελλάδα: Η προσέγγιση της Κεντροαριστεράς», *Μνήμον*, Τεύχος 25 (2003)
- Ηλ. Δημητράς, «Η μετανάστευσις: Ευλογία ή κατάρα;», *Εποχές*, τόμος Α', τ. 22 (1965)
- Γεράσιμος Στεφανάτος, «Ζητήματα συνδικαλιστικής δράσης των Ελλήνων μεταναστών στη Δυτική Γερμανία», *Μηνιαίο πολιτικό θεωρητικό περιοδικό: Νέος Κόσμος*, τ. 4 (1972), ΚΕ του ΚΚΕ
- *Απόδημοι Έλληνες*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1972
- *Essays on Greek Migration*, ΕΚΚΕ, Athens, 1967

Ιστότοποι

- <http://www.econlib.org/library/Enc/Monetarism.html> (Τελευταία πρόσβαση 31/10/2017)
- <https://tradingeconomics.com/germany/unemployment-rate> (πρόσβαση στις 31/10/2017)
- https://www.bundesbank.de/Redaktion/EN/Topics/2013/2013_10_14_end_of_bretton_woods.html (πρόσβαση στις 31/10/2017)